

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav germánských studií – Nizozemština

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Markéta Zikmundová

**Het motief 'Lucifer' in de roman *Lucifer* van Connie
Palmen**

Motiv 'Lucifera' v románu Connie Palmen, *Lucifer*

The motif 'Lucifer' in de novel *Lucifer* by Connie Palmen

Praha, 2009

Vedoucí práce: Dr. Ellen Krol

Ráda bych tímto poděkovala paní Dr. Ellen Krol za odborné vedení, cenné připomínky, podněty a rady k této práci.

Ik wil graag aan mevrouw Dr. Ellen Krol bedanken voor haar vakkundige leiding, waardevolle opmerkingen en adviezen met betrekking tot deze scriptie.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

Ik verklaar dat ik mijn scriptie alleen heb geschreven en dat ik alle gebruikte bronnen en literatuur in de bibliografie heb vermeld.

V Praze dne 31.7.2009

Markéta Zikmundová

Sleutelwoorden

Nederlandse literatuur, Joost van den Vondel, Lucifer, treurspel, Aristotelische tragedie, Connie Palmen, sleutelroman, karaktermoord, Peter Schat, klankklok, fictie, werkelijkheid, De Herenclub, Harry Mulisch, relatie man-vrouw.

Klíčová slova

Nizozemská literatura, Joost van den Vondel, Lucifer, Connie Palmen, Peter Schat, Harry Mulisch, De Herenclub, Aristotelovská tragédie, fikce, skutečnost, vztah muže a ženy.

Inhoud

1. Inleiding

2. Thesis

3. Joost van den Vondel: *Lucifer*

- 3.1 Inleiding over Vondels *Lucifer*
- 3.2 Lucifer in de Bijbel
- 3.3 Lucifer in de letterkunde
- 3.4 Lucifer in Vondels treurspel
- 3.5 Joost van den Vondel
- 3.6 Vondels treurspel *Lucifer*
- 3.7 Inhoud van het treurspel
- 3.8 Korte analyse van Vondels *Lucifer*
 - 3.8.1 Inleiding van Vondels treurspel *Lucifer*
 - 3.8.2 Indeling en vorm van het treurspel
 - 3.8.3 Aristoteles' *Poëtica* in *Lucifer*
- 3.9 Reacties op Vondels *Lucifer*
- 3.10 Politieke achtergrond van Vondels *Lucifer*
- 3.11 Bestaat er parallel met Milton?
- 3.12 Vondels hiërarchie in de hemel
- 3.13 Het motief: schuld
- 3.14 Is Vondels *Lucifer* theologisch verantwoord?

4. Connie Palmen: *Lucifer*

- 4.1 Beknopte inhoud
 - 4.1.1 Inleiding
 - 4.1.2 Inhoud
- 4.2 Connie Palmen
- 4.3 Vertelperspectief
- 4.4 Tijd
- 4.5 Motieven

- 4.5.1 Verhaalmotieven
- 4.5.2 Abstracte motieven
- 4.5.3 Grondmotief
- 4.6 Ruimte
- 4.7 Hoofdpersonages
 - 4.7.1 Lucas Loos
 - 4.7.1.1 Inleiding
 - 4.7.1.2 Karakteristiek van Lucas Loos
 - 4.7.2 Clara Vewers
 - 4.7.3 Verhouding tussen Clara en Lucas
- 4.8 Stijl
- 4.9 Motto
- 5. Vergelijking van Vondel en Palmen
 - 5.1. Opbouw
 - 5.1.1 Opdracht en motto
 - 5.1.2 Eerste bedrijf
 - 5.1.3 Tweede bedrijf
 - 5.1.4 Derde bedrijf
 - 5.1.5 Vierde bedrijf
 - 5.1.6 Vijfde bedrijf
 - 5.1.7 Samenvatting
 - 5.2. Vergelijking van de hoofdpersonages
 - 5.2.1 Inleiding
 - 5.2.2 Lucas Loos
 - 5.2.3 Lucas' concurrentie
 - 5.2.4 De duivel in de muziek
 - 5.2.5 Clara Vewers
 - 5.2.6 Samenvatting
- 6. De roman als verslag van het Nederlandse culturele milieu

- 6.1. Inleiding
- 6.2. Peter Ane Schat
- 6.3. Lucas Loos vs. Peter Schat
- 6.4. Muziek van Lucas Loos
- 6.5. Marina Alieda Schapers
- 6.6. Andere personages in de roman *Lucifer*
7. Belangrijke personages besproken in de roman *Lucifer*
 - 7.1 Harry Houdini en Arthur Conan Doyle
 - 7.2 Richard Wagner
 - 7.3 Gerrit Achterberg
 - 7.4 Marsman
 - 7.5 Claude Vivier
 - 7.6 P.I. Tsjaikovski
 - 7.7 Mogelijke parallelen met Lucas Loos
8. Opvattingen en filosofie in de roman *Lucifer*
9. Kritiek op Palmens roman
10. Ontstaansgeschiedenis van *Lucifer*
11. Conclusie
12. Samenvatting
13. Summary
14. Resumé
12. Bibliografie

1. Inleiding

Mijn scriptie houdt zich met het motief 'Lucifer' in de Nederlandse letterkunde bezig. Dit motief komt vooral in twee belangrijke literaire bronnen voor: in de tragedie *Lucifer* van Joost van den Vondel (1654) en in de roman *Lucifer* van Connie Palmen (2007). Mijn scriptie zal vooral de nadruk leggen op de roman van Connie Palmen.

Palmen liet zich door meerdere auteurs en hun boeken inspireren, namelijk Klaus Mann (*Mephisto*), Thomas Mann (*Doctor Faustus* en *Dood in Venetië*) en Joost van den Vondel (*Lucifer*) (Palmen 2007b). Vondels *Lucifer* is een van de belangrijkste bronnen en daarom ga me in mijn scriptie op deze tragedie richten. De andere inspiratiebronnen zouden ook een extra onderzoek verdienen, maar daar is helaas geen ruimte meer voor.

Joost van den Vondel hield van het genre tragedie en toonde veel interesse voor de bijbelse verhalen. *Lucifer*, de gevallen engel, is volgens enkele interpretaties van de Bijbel in opstand gegaan tegen God en vervolgens gevallen. Dit personage kreeg in Vondels tragedie een concrete gestalte en deze tragedie wekte toen grote opschudding. Vondel durfde de engel een gestalte te geven en men vraagt zich tot vandaag de dag af of hij dit thema theologisch verantwoord bewerkte. Het treurspel werd inderdaad na korte tijd verboden.

Ik zal proberen om in deze eindscriprie de reacties op deze tragedie, de hoofdideeën en de ontvangst van deze tragedie te beschrijven. De nadruk zal vooral op het personage *Lucifer* liggen, dat waarschijnlijk een inspiratie was voor de hedendaagse auteur, Connie Palmen.

Vervolgens wil ik bestuderen hoe Connie Palmen het motief 'Lucifer' heeft bewerkt. Omdat ik vooral deze roman wil voorstellen, zal mijn scriptie een complete verhaalanalyse¹ van deze roman bevatten.

Connie Palmen heeft voor haar *Luciferiaanse* personage inspiratie gevonden in de Amsterdamse grachtengordel. Het hoofdpersonage van haar roman, Lucas Loos, is in werkelijkheid de beroemde Nederlandse componist Peter Schat².

Deze roman verdient een diepgaande analyse onder andere ook omdat er veel intertekstuele verwijzingen zijn naar muziek en cultuur van de negentiende en twintigste

¹ Naar Literair Mechaniek.

² 1935-2003

eeuw. Men zou deze roman eigenlijk een cultureel en maatschappelijk verslag van de tweede helft van de twintigste eeuw kunnen noemen.

Net als bij Vondel, ga ik ook hier de ontvangst van de roman bespreken. De roman *Lucifer* trok vooral veel aandacht door de onduidelijke grens tussen waarheid en fictie, waarop zich deze roman beweegt.

Mijn scriptie gaat dus ten eerste een inzicht geven in de bijbelse stof betreffende de schepping van de mens en de verbanning van de mens uit het paradijs. Ten tweede besteed ik veel aandacht aan de personages Lucas Loos en Clara Vewers in de context van het Nederlandse culturele leven dat zich in de roman *Lucifer* van Connie Palmen weerspiegelt en aan de hoofdpersonages in haar boek.

2. Thesis

Door de motieven en de personages in Palmens roman te bespreken wil ik duidelijk maken waarom Palmen haar roman *Lucifer* heeft genoemd. Zo'n benaming roept namelijk veel verwachtingen op. Haar *Lucifer* is echter geen bijbelse drama, maar een levensdrama van een componist en zijn verongelukte vrouw. En overigens is het ook een cultuurhistorisch en filosofisch opstel.

Het boek wemelt van tragische personages en van mensen die een val in hun leven hebben beleefd. Alle personages willen roem en succes bereiken en hun leven wordt door hoogmoed, nijd of angst beheerst.

Ik zal in mijn scriptie analyseren in hoeverre de hoofdpersonages met de gevallen engel uit Vondels tragedie overeenkomen. Daarvoor ga ik ze grondig bestuderen. Volgens mij verdienen vooral de hoofdpersonages, Lucas Loos en Clara Vewers, de grootste aandacht.

Ik wil ook de opbouw van Palmens roman nader bestuderen om te zien of haar roman als een tragedie beschouwd kan worden. Daarvoor gebruik ik kenmerken van de Griekse tragedie. Ik wil onderzoeken of deze roman aan de eisen van de tragedie voldoet.

Uit deze onderzoeken zou kunnen blijken wat de bedoeling van Palmens roman is en of ze geïnspireerd werd door Vondels tragedie.

3. Joost van den Vondel: Lucifer

3.1 Inleiding over Vondels *Lucifer*

Als ik in mijn scriptie het motief 'Lucifer' in Connie Palmens *Lucifer* wil bestuderen, is er een onderzoek nodig dat aan het onderzoek over Connie Palmen moet voorafgaan.

Het was Joost van den Vondel, die voor het eerst in de Nederlandse letterkunde dit bijbelse motief heeft bewerkt. Op basis van slechts enkele verwijzingen in de Bijbel is het hem gelukt om een treurspel van bijna 2200 regels te scheppen, dat boeiend is en met spanning is geladen.

Vondels *Lucifer* verdient eigenlijk een zelfstandig onderzoek. Er is een ongelooflijk aantal secundaire bronnen over en veel discussies hebben in de loop van jaren plaatsgevonden³. De interpretatie van Vondels tragedie veranderde in de loop van de eeuwen en men vroeg zich af of Vondels tragedie theologisch verantwoord⁴ was en welke historische gebeurtenissen zich hierin weerspiegelden⁵.

De opvangst van Vondels treurspel verschilde, aan de ene kant vond men dat er 'inconsequenties' in zijn treurspel voorkomen. Aan de andere kant denkt men dat het ongelooflijk is wat Vondel heeft geschapen en enige 'inconsequenties' zijn eigenlijk geen groot bezwaar, vooral als men bedenkt, hoe lang het gedicht is (King 1979: 228).

Ik probeer dus kort Vondel en zijn treurspel *Lucifer* voor te stellen, omdat Connie Palmen zelf Vondel als groot voorbeeld noemt (Palmen 2007b) en omdat het begrijpen van het motief Lucifer voor mijn scriptie van groot belang is.

³ Voor mijn scriptie ga ik vooral gebruik maken van:
- Braak, M. ter, 'Vondel'. In: *Verzameld werk. Deel 4* (1951). Gebruik gemaakt van het stuk: *Lucifer*, blz. 728-731.
- King, P., 'Vondels Lucifer. Een mislukt theologisch toneelstuk' In: *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979). Samengesteld door E.K. Grootes en S.F. Witstein.
- Smit, W.A.P., 'Hoofdstuk II Lucifer 1654'. In: *Van Pascha tot Noah. Deel 2: Salomon - Koning Edipus* (1959)
- Konst, J., "Het goet of quaet te kiezen". De rol van de vrije wil in Vondels "Lucifer", "Adam in Ballingschap" en "Noah" (1997)
- Beets, N. : 'Vondels Lucifer'. In: *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied II*. Haarlem, Erven F. Bohn, 1864.

⁴ Deze vraag komt vooral voor in 'Vondels Lucifer. Een mislukt theologisch toneelstuk' (P. King).

⁵ Daarmee houdt zich vooral W.A.P. Smit bezig in 'Hoofdstuk III Lucifer 1654'. In: *Van Pascha tot Noah. Deel 2: Salomon - Koning Edipus* (1959).

3.2 Lucifer in de Bijbel

Wie is eigenlijk Lucifer? Het is de naam van de gevallen engel, die volgens enkele interpretaties van de Bijbel in opstand is gekomen tegen God en vervolgens is gevallen. De wraak op Adam en Eva wordt ook aan hem ook toegeschreven.

Hij werd tot hoofd van de opstandige engelen verkozen en voerde een slag tegen Michaël. In deze slag heeft hij verloren en werd naar de aarde verjaagd. De reden voor zijn ontevredenheid was het feit, dat God mensen privilegen gaf en heeft hen zo geschapen, dat de engelen zich moesten onderwerpen aan de mensen en hen moesten dienen. Eigenlijk werd hij jaloers op mensen, die foutloos werden geschapen. Daarom verzamelde hij een groot aantal van ontevreden engelen, rebellen en begon de oorlog.

Het verhaal is volgens Goosen gebaseerd op een oersituatie (Goosen 1999: 172) wanneer zeven hoogste engelen leiding gaven aan lagere engelen, die God moesten helpen met het scheppen van de wereld. God was van plan om een mens naar zijn beeld te scheppen, ook met het vooruitzicht op menswording van de Gods Zoon. Maar toen begonnen Lucifer en andere engelen ontevreden te zijn en ze gingen in opstand (ibid: 172). In strijd tegen Michaël hadden ze echter geen kans en de rebellen werden verspreid. Volgens Goosen werden de engelen ter dele "*over de aarde, onder de aarde en in de lucht verspreid*" (ibid: 172). Op aarde organiseerde de duivel andere wraak, namelijk tegen mensen, die de plaats van gevallen engelen moesten innemen (ibid: 172).

Deze oersituatie werd vervolgens op verschillende manieren geïnterpreteerd en de naam Lucifer komt maar in enkele ervan voor. Lucifer, oftewel Morgenster, betekent "drager van licht" (Goosen 1999: 172). Deze naam werd vermeld in de Latijnse Vulgaat van Jesaja 14,12 (ibid: 172). Lucifer wordt ook Satan of duivel genoemd en staat in het algemeen voor de tegenstelling van God, staat altijd in strijd tegen hem. Nadat Lucifer van de hemel werd verstoten, kreeg hij de gestalte van de duivel. Deze interpretatie blijkt echter mogelijk alleen in de Vulgaat-vertaling van Jesaja 14,12. Met Lucifer wordt hier de Morgenster bedoeld (ibid: 40).

In het late jodendom, dat wil zeggen in apocriefe boeken zoals bv. *Boek der Jubileeën*

of *Boek van Henok en het Testament van Ruben* (ibid: 172) wordt de gevallen engel gezien als Satan, de afvallige van God (ibid: 40). Andere interpretaties van de duivel komen wel voor, afhankelijk van de interpretatie van de Bijbel.

De strijd tussen trouwe en opstandige engelen komt in verschillende interpretaties voor, het is een vaak gebruikt thema.

3.3 Lucifer in de letterkunde

Het verhaal van Lucifer is in letterkunde meerdere keren verwerkt. Het is te vinden bijvoorbeeld in het *Innsbrucker Paasspel* (1391), waar Lucifer bij de hellepoort de strijd aangaat met de verrezen Christus⁶. Dante Alighieri heeft in *Inferno*, het eerste deel van *De goddelijke komedie*, het personage ook gebruikt⁷. Hij ontmoet Lucifer zelf in de hel.

Behalve de gelijknamig toneelstuk door Joost van den Vondel (1654) komt Lucifer ook in het bekende 17e-eeuwse epos *Paradise Lost* (1667) voor, geschreven door John Milton.

3.4 Lucifer in Vondels treurspel

Dit personage ondergaat in het verhaal een grote ontwikkeling. De trouwe, hooggeplaatste en uitverkozen engel Lucifer, de stadhouder van God, gelooft God te kunnen beschermen, door een actie te ondernemen tegen het mensdom.

*"Laat God zijn eer en stoel en majesteit bewaren"*⁸

Lucifer is 'wankelmoedig' (Vondel 2004: 293), de vraag is of hij echt leider van de engelen wilde worden, misschien was het hem te veel maar wist niet de weg terug, liet zich overtuigen en ophitsen door anderen. Ook al komt hij dankzij Rafaël bijna tot bekering, wint in zijn geval de trots (ibid) en nijd en hij gaat door. Hij beschouwt zijn opstand niet als tegen God gericht, hij ontkent heel lang dat de opstand tegen God is gericht (ibid: 292), maar dit

⁶ Gebaseerd op www.wikipedia.com.

⁷ Gebaseerd op www.wikipedia.com.

⁸ Vondel 2004: 77, r. 1238.

leidt uiteindelijk tot zijn val.

Lucifer heeft het gevoel dat het leenstelsel door de komst van de mens wordt ondermijnd en wil zich niet erbij neerleggen, dat God de schepping van de mens goed heeft overlegd. Hier biedt zich ook de vraag of God opzettelijk Lucifer heeft opofferd en zijn val een stap was tot de ontwikkeling van het mensdom. Dit thema wordt besproken bijvoorbeeld door P. King⁹. Hij beweert dat het feit dat de engelen op de proef werden gesteld een doorgedachte stap van God was, het gaat om een soort voorbeschikking of predestinatie (King 1979: 224). Deze kwestie blijft echter nu buiten mijn onderzoek.

Vondel presenteert God als onaantastbaar en wijs, hij hoeft niet over zijn besluit of wijsheid te twijfelen (Konst 1997: 324). Dit idee wordt regelmatig herhaald en gepresenteerd door de rei van de engelen.

3.5 Joost van den Vondel

Joost van den Vondel (1587-1679) was koopman in zijden artikelen in Amsterdam (Vondel 2004: 281). De familie kwam oorspronkelijk uit Antwerpen maar moest vluchten vanwege hun geloof. Hij kwam uit een doopsgezinde familie, maar later is hij tot katholicisme overgegaan (ibid: 281). Vondel kreeg geen kans om een complete opleiding te volgen, dus zijn kennis was vooral gebaseerd op zelfstudie. Hij verdiepte zich in talen zoals het Latijn of Grieks (ibid: 281), wat hem bij het lezen van klassieke werken uit de literaire oudheid behulpzaam was.

Hij blonk vooral in volgende genres uit: leer -en lofdichten, lange verhalende gedichten, emblemen, lyriek en tragedie. Hij begon ook met een epos over Constantijn de Grote, maar die vond hij later niet waardig als hoofdpersoon, hij heeft het niet afgemaakt. Het beste genre vond hij de tragedie. De keuze voor dit genre werd in de opdracht van *Lucifer* verantwoord, hij zegt over tragedie het volgende:

"Hoe hoog men drave in stijl en toon,

⁹ King, P., 'Vondels Lucifer. Een mislukt theologisch toneelstuk' In: *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979). Samengesteld door E.K. Grootes en S.F. Witstein.

het Treurspel spant alleen de kroon"¹⁰

Hij heeft in totaal 33 toneelstukken geschreven (Vondel 2004: 281). Toen Vondel zevenenzestig jaar oud was begon hij met *Lucifer*. Hij plande echter al om zoiets te schrijven vanaf 1648 toen hij boeken over engelen en engelenleer bestudeerde. Het ging om schriften van bv. D.Petavius, J. Angles of J.G. Stuckius (ibid: 287).

3.6 Vondels treurspel *Lucifer*

Het toneelstuk werd in 1654 gepubliceerd. In deze tijd werd er veel literatuur gebaseerd op het Bijbelboek Genesis en men vroeg zich af hoe de oergeschiedenis van de mens eruitzag. Vondel had een grote interesse in de thematiek van de menswording en schepping van de wereld. Hij bestudeerde alle mogelijke bronnen en schriften erover en liet zich inspireren door bv. Grotius¹¹, T. Tasso¹² (*Gerusalemme liberata*¹³, 1575) of Du Bartas¹⁴ (*Adamus exul*, 1601) (Vondel 2004: 282).

Als echte bron kon hij echter niets anders beschouwen dan Genesis 1-9, die de enige bron van informatie was. Vondel beschouwde Genesis "niet als mythen of symbolische verbeeldingen maar als door God zelf gewaarborgde geschiedverhalen" (ibid: 282).

Vondel heeft niet alleen de schepping van mensen beschreven, maar ook wat er al eerder bestond, namelijk de schepsels of geesten, genoemd engelen. Omdat ze zich echter in hun positie bedreigd voelden, gingen ze in opstand, met *Lucifer* als hun hoofd. Vondel heeft het bijbelse verhaal in drie tragedieën verdeeld.

De eerste, *Lucifer*, beschrijft de verkondiging van het nieuws, dat er mensen zijn geschapen en de groeiende ontevredenheid van de engelen, leidend tot een opstand, die als gevolg de verdrijving van de opstandige engelen van de hemel had. *Lucifer* wordt eigenlijk

¹⁰ Vondel 2004: 9

¹¹ Hugo de Groot, bekend als Hugo Grotius (1583-1645), was een Nederlandse rechtsgeleerde en schrijver . Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Hugo_de_Groot.

¹² Torquato Tasso (1544-1595) was een Italiaanse dichter. Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Torquato_Tasso.

¹³ Dat betekent: *De Bevrijding van Jeruzalem*. Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Torquato_Tasso.

¹⁴ Guillaume de Salluste Du Bartas was een Franse dichter (1544-1590). Gebaseerd op: http://en.wikipedia.org/wiki/Guillaume_de_Salluste_Du_Bartas.

een aanleiding tot *Adam in ballingschap* (1664), waarin de verdrijving uit het paradijs wordt beschreven. De zondeval van de mens wordt kort vermeld aan het einde van *Lucifer*. Eva werd door een slang verleid om de appel van de boom van de kennis van goed en kwaad te eten. Zo neemt Lucifer wraak op God. Dit heeft de verbanning van het paar uit Eden tot gevolg. De vruchten van de boom des levens worden hen ontzegd.

Later, in 1664, bewerkt Vondel dit thema nog in *Adam in ballingschap*. In het derde deel, genoemd *Noah* (1674), wordt de hernieuwde zondeval met de hernieuwde straf, de zondvloed, beschreven.

Het is niet duidelijk of Vondel al vanaf het begin van plan was om een trilogie te gaan schrijven (Vondel 2004: 285). Een ding is echter heel duidelijk: het einde van het eerste deel is niet bevredigend en geeft alleen aanleiding aan wat nog in *Adam in ballingschap* en *Noah* volgt. Zonder deze zou het verhaal niet compleet zijn.

Men heeft ook structurele parallelen tussen *Adam in Ballingschap* en *Noah* gevonden, namelijk dat het de vrouw is die men ten onder brengt en die gevoelig is voor de verleiding van de duivel (ibid: 285). Hier komt het motief van schuldgevoel ter sprake, want het is Eva die zich laat verleiden.

Er zijn ook nog andere overeenkomsten tussen de gedeeltes, die bewijzen, dat deze trilogie een samenhangend geheel vormt, ook al was het misschien oorspronkelijk niet de bedoeling. Een belangrijk motief dat de thesis van de trilogie bewijst is het motief van Gods straffende hand, maar aan de andere kant de genade, die meestal wint (ibid: 286).

Het is altijd Vondels droom geweest om zich met het opstandmotief en Lucifer bezig te houden. Hij bereidde zich erop in de loop der jaren voor. Vanaf 1648 was hij bezig met het lezen van literatuur over dit thema en volgens een studie van W. Hellinga is hij al in 1648 aan een voorstudie begonnen over Lucifer, hij begon over engelenleer te lezen (Smit 1959: 54). In deze periode moest hij eraan actief werken omdat door hem niets anders werd gepubliceerd.

Waarom Vondel zich precies in deze tijd met dit thema bezighield is volgens Smit te verklaren door de verdeling van zijn oeuvre in drie fases. Smit vindt pas de derde fase voor het thema Luciferisme geschikt. Hij onderscheidt de volgende fases (ibid: 61) :

- noodlot, zinvol Godbestuur

- dualiteits-drama, strijd tussen goed x kwaad
- strijd tussen kwaad en goed, een soort verleiding (in Salomon door wellust), hier door staatszucht. In deze fase wordt vooral nadruk gelegd op zonde gebaseerd op de strijd tussen goed en kwaad

Een andere reden voor deze timing van Lucifer waren misschien ook de gebeurtenissen in Engeland¹⁵ (ibid: 62).

3.7 Inhoud van het treurspel

Het verhaal speelt zich af in de hemel, waar de engelen te horen krijgen, dat de mens geschapen zal worden, omdat Gods zoon eens als mens geboren zal worden (Vondel 2004: 282). Dat betekent voor de engelen dat ze hun hoge positie en rechten ten gunste van de mensheid zouden moeten afstaan. Aan het begin van *Lucifer* vertelt Apollion de andere engelen wat hij op aarde heeft gezien, beschrijft de pracht van de aarde, van de mens en van de gehele schepping. Er ontstaat angst dat de mensen de macht zullen overnemen en dat ze zich eindeloos kunnen voortplanten (ibid: 282). Zo worden de engelen dienaars van de mens. Er vormen zich twee groepen: de afvallige engelen onder leiding van Lucifer en de trouwe, onder leiding van de veldheer Michaël.

Ook al probeert Rafaël Lucifer nog te redden en hem te overtuigen, er is geen weg terug. Lucifer met zijn leger verliest en wordt duivel, die uiteindelijk toch de mensen kwaad doet: hij verleidt Eva, Gods plan blijkt mislukt te zijn, maar de vraag is, of hij misschien daardoor niet heeft geholpen om de komst van Gods zoon voor te bereiden. Het spel eindigt met de val van de mens en kent nog twee vervolgen: *Adam in ballingschap* en *Noah*.

3.8 Korte analyse van Vondels *Lucifer*

3.8.1 Inleiding van Vondels treurspel *Lucifer*

In de Opdracht, in een kort maar prachtig stuk proza, dat aan het treurspel voorafgaat, bezingt Vondel Ferdinand III, de Duitse keizer. Hij koesterde grote bewondering voor hem.

¹⁵ Zie hoofdstuk 3.10.

Ferdinand III heeft de vrede van Münster in 1648¹⁶ bevorderd. Vondel beschouwde hem "als de aangewezen leider in de gemeenschappelijke strijd van de Europese Christenheid tegen de opdringende Turken" (Smit 1959: 67). Het christendom was toen in groot gevaar, het was "gelijk een schip in de wilde zee aan alle kanten" (Vondel 2004: 10).

Er blijkt een parallel te bestaan tussen Lucifer en Ferdinand, die op aarde dezelfde positie als Lucifer in de hemel bekleedt, hij is "de hóógste wereldlijke vertegenwoordiger van God" (Smit 1959: 67). Daarom droeg Vondel zijn treurspel aan Ferdinand op. Er bestaat echter een belangrijk verschil tussen deze twee: aartsengel Lucifer kenmerkt zich door strijd, opstand en oproer, Ferdinand door vrede (ibid: 67-68). In de aantekeningen bij *Lucifer* wordt Ferdinand III als de 'vredevorst' besproken (Vondel 2004: 12).

Volgens Smit wil Vondel in deze opdracht zeggen dat Ferdinand "steeds bedacht diende te blijven op het gevaar van de staetzucht, die immers juist voor de hoogstgeplaatsten het gemakkelijkst tot een verleiding wordt" (Smit 1959: 69) of dat "alle Luciferistisch verzet machteloos is, zolang God Zijn steun blijft verlenen aan de wettige vorst, die Hij ter handhaving van rust en orde tot het bewind geroepen heeft" (ibid: 70).

Na de Opdracht (en aansluitende sonnet *Op de afbeeldinge van Ferdinandus den Derden*, waarin Vondel de keizer bezingt) volgt *Berecht aan alle Kunstgenoten, en Begunstigers der Toneelspelen*¹⁷. Dit gedeelte is een soort van verantwoording van Vondels spel. Hij legt uit hoe hij het thema heeft aangepakt, personages uitgebeeld en hoe moeilijk het was om theologisch niet af te wijken van bestaande feiten en dit thema op het toneel te brengen.

Hij wendt zich hierin tot medekunstenaars en toneel-liefhebbers, wat hij bij zijn vroegere spelen niet heeft gedaan. Waarschijnlijk verwachtte hij niet dat hij door het publiek begrepen zou kunnen worden (Smit 1959: 72-3).

¹⁶ De vrede van Münster is een onderdeel van de Vrede van Westfalen. Daardoor werd eind gemaakt aan de Tachtigjarige oorlog (Nederland tegen Spanje) en de Dertigjarige oorlog, een conflict tussen andere Europese landen. Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrede_van_M%C3%BCnster.

¹⁷ Het gaat om een voorbericht.

3.8.2 Indeling en vorm van het treurspel

De tragedie bestaat uit 5 bedrijven, telt 2180 versregels en heeft typische kenmerken van de Vondeliaanse tragedie, zoals de "zesvoetige jambische paarsgewijs rijmende verzen met een variabele middenrust, zogeheten alexandrijnen" (Vondel 2004: 286).

Aan het einde van elk bedrijf wordt de handeling besproken en bezongen door een rei van engelen om "de emoties en gedachten van toehoorders in een bepaalde richting te sturen" (ibid: 286). De rei van engelen stelt de trouwe, goede engelen voor en verbaast zich over Lucifers opstand. Ze proberen hem te overtuigen om te stoppen met deze rebellie.

Een middel om de eenheid van tijd en plaats te bewaren zijn de bodeberichten (ibid: 287). Ze doen verslag van wat er zich elders afspeelt.

3.8.3 Aristoteles' Poëtica in *Lucifer*

De vraag is of zo'n ingewikkeld gedicht, met zoveel personages en plaatsen, waarin het zich afspeelt, kan voldoen aan de eisen van Aristoteles' Poëtica¹⁸. Het is Vondel echter gelukt. De eenheid van plaats en tijd wordt in *Lucifer* behouden.

Het verhaal speelt zich af in de kosmos, die grenzeloos is (Vondel 2004: 295), maar toch als het conflict tussen Luciferisten en het leger zich verscherpt, speelt het zich op twee plaatsen af. De eenheid wordt hier bereikt door deze twee partijen in contact te laten blijven, namelijk door gesprekken tussen Lucifer en Rafaël (ibid: 296).

Ook de tijdseenheid is mogelijk, door te beseffen dat er in de hemel eigenlijk geen tijd bestaat (ibid: 296). Vanuit het lezen is ook niet helemaal duidelijk, wat de vertelde tijd is, er is weinig aangeduid over hoeveel uren of dagen zijn afgelopen vanaf dat moment, wanneer Apollion het bericht over mensen verkondigt tot de val en Lucifer en de verleiding van de mens.

De laatste eenheid, die in de Aristotelische tragedie wordt geëisd, is de eenheid van handeling. Volgens mij is deze eenheid in Vondels tragedie problematisch. De hoofdlijn van het verhaal, dat wil zeggen de opstand en de slag spelen zich binnen één handeling af, er zijn volgens mij geen subhandelingen. Aan het einde begint echter nog een andere verhaallijn,

¹⁸ Bewerkt op basis van Lexicon van literaire termen, p.131.

namelijk de wraak van Lucifer en de zonde van de mens. Er kan dus moeilijk om een eenheid van handeling gaan.

De held in de Griekse tragedie veroorzaakt volgens het algemene handelingsschema een fatale storing van de natuurlijke orde (Gorp, Ghesquiere, Delabastita: 447). De reden is meestal een tragische vergissing of een psychologisch motief zoals bijvoorbeeld overmoed of haat (ibid: 447). De held heeft dus een fout (op zijn Grieks hamartia genoemd) (ibid: 447) en die maakt hem "tot speelbal van het oppermachtige Noodlot" (ibid: 447).

De fout van Lucifer in Vondels tragedie is eigenlijk een vergissing, omdat hij gelooft dat hij door in opstand te gaan God kan beschermen. Hij wordt echter door nijd en trots gedreven, daarom besluit hij om hoofd van de rebellen te worden. Het belangrijkste moment van de tragedie bevindt zich in het vierde bedrijf, waar Lucifer definitief besluit om door te gaan met zijn verzet. Engel Rafaël probeert hem nog tot bekering te brengen, maar dat lukt niet. Hier ontknoopt zich de handeling, Lucifers besluit betekent zijn ondergang.

3.9 Reacties op Vondels *Lucifer*

Lucifer genoot maar twee uitvoeringen in het theater¹⁹ (Smit 1959: 65), die druk werden bezocht, maar daarna werd hij verboden. De coulissen uit *Lucifer* werden daarna gebruikt voor *Salomoneus* (Ter Braak 1951: 729).

Er was vooral verzet uit de religieuze kant (Vondel 2004: 300), de kerk vond theater een plaats van verderf en had er vaak bezwaren tegen (Smit 1959: 66). Het verbod leidde echter tot grote interesse van het publiek en deste meer werd *Lucifer* gelezen. In 1654 zijn nog 7 drukken uitgegeven (ibid: 66) en er werd veel over het toneelstuk van Vondel geschreven.

Vondel bekritiseerde in *Lucifer* de macht en staatszucht, het is dus geen grote verrassing dat dit door de overheid niet zo goed werd ontvangen. Dat Vondel een voorbeeld kiest dat zich in de hemel afspeelt was heel sterk, maar opzettelijk. "Maar hij deed het om de universaliteit van zijn drama te versterken door het exceptionele en universele karakter van zijn illustrerend voorbeeld. Dáárom greep hij naar het oer-geval van staetszucht, naar de

¹⁹ Op 2 en 5 februari 1654 (Vondel 2004: 300).

opstand die aan het begin staat van alle verzet tegen God..." (ibid: 60-61).

3.10 Politieke achtergrond van Vondels *Lucifer*

De gebeurtenissen in toenmalige Europa weerspiegelen zich in Vondels treurspel. Het Vondels Luciferisme²⁰ kent zeker niet alleen maar één bron van inspiratie, Vondel wilde niet maar "een bepaalde staatsgreep willen hekelen, maar iedere onwettige greep naar de macht; niet één staetzuchtige opstandeling, maar alle 'wederspannige geweldenaers, waer van oude en jonge historiën getuigen'" (Smit 1959: 58).

Een van de thema's is het gevaar van Turken (weerspiegelt zich in de kleding van de opstandelingen, die een groene kleur heeft en in de vorm waarin het leger van engelen zich opstelt tijdens de slag, namelijk de Turkse halve maan) (ibid: 59). Vervolgens komt er de behoefte aan eenheid van de Europese landen en ook gebeurtenissen in Engeland²¹ of Nederland voor. Lucifer kan dus als een politieke allegorie beschouwd worden²² (Vondel 2004: 299).

3.11 Bestaat er een parallel met Milton?

De vraag, die zich heel makkelijk laat stellen, is of Milton in zijn *Paradise lost* (1667), geïnspireerd werd door Vondel. Dit idee verscheen voor de eerste keer in 1825 (Smit 1959: 62) en er zijn veel onderzoeken hiernaar gedaan. De bekendste zijn *Vondels Lucifer en Miltons Verloren Paradijs* (1895) door J.J. Moolhuizen en *Milton and Vondel. A Curiosity of Literature* (1885) door G. Edmundson (ibid: 63).

Moolhuizen kwam tot de conclusie dat "in algemeenheden komen Milton en Vondel overeen; in bijzonderheden niet" (ibid: 63). Hij verklaart de mogelijke overeenkomsten daardoor dat beiden dezelfde bron hebben gebruikt, namelijk de Bijbel.

²⁰ Volgens Smit uitgelegd als "Zo wordt dus elk wederrechtelijk grijpen naar macht of eer een herhaling, of liever een 'voortzetting van Lucifers eerste weerspanningheid': Luciferisme" (Smit 1959: 56).

²¹ Oliver Cromwell (1599 – 1658) leidde in de Engelse Burgeroorlog de republikeinse troepen tegen de koning Karel I. Dat leidde tot de afschaffing van de monarchie in 1649 en Karel I werd onthoofd. Zo werd Cromwell de hoofd van Engeland en heeft ook Schotland veroverd.
Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Oliver_Cromwell.

²² In deze allegorie heeft Karel I de rol van Michaël en Cromwell is de opstandige stadhouder Lucifer (Vondel 2004: 299).

Beets ziet het grootste verschil daarin dat aan het begin van Miltons heldendicht de val van mensen en engelen alleen een 'tusschenverhaal' uitmaken (Beets 1864: 67), terwijl Vondel de lezer tot getuigen van deze gebeurtenissen maakt.

3.12 Vondels hiërarchie in de hemel

Wat de hiërarchie en leenstelsel in de hemel betreft is de auteur volle vrijheid gegeven. Er werd een schrift erover geschreven rond 500 (Vondel 2004: 291) en deze hiërarchie werd door Vondel overgenomen. Dit is een belangrijk onderdeel van het verhaal, hierin laat zich ook het meesterlijke schrijverschap van Vondel zien. Het is namelijk niet zo makkelijk om aan de engelen gestalte te geven, die zelfs gevoelens hebben en eigenschappen, zoals mensen ze hebben. Volgens Konst heeft Vondel de engelen zelfs met 'sympatie' geschilderd (Konst 1997: 334), vooral als men bedenkt dat er over de opstandige geesten weinig positieve eigenschappen te bespreken zijn, ze zijn kortzichtig, kwaad en jaloers op mensen.

Vondel beschrijft vooral de laagste groep in de hemel, die uit engelen en aartsengelen bestaat. Dit zijn namelijk degenen die in betrekking komen met de mensen (Vondel 2004: 290). Een ander probleem voor Vondel ontstond toen hij tot de reden van de opstand kwam, waarom de engelen jaloers waren op de mensen. Die moest hij ook zelf verzinnen.

Een van het best uitgebeelde engelen is Rafaël, de beschermengel, die Lucifers lot ingrijpend vindt en hem in het vierde bedrijf probeert te overtuigen om te stoppen met de opstand, hij voelt een soort genegenheid voor Lucifer. In het geval van Rafaël is het Vondel gelukt om in een hart van de engel te kijken.

*"Heer stedehouder, mag mijn bede uw hart bewegen,
gij kent mijn zuiver wit en hart, met u verlegen.
Ruk af dien trotsen kam, schud uit dit harrenas,
smijt neder uit deez'hand de heirbijn, de rondas
uit d'andre..."²³*

²³ Vondel 2004: 87, r. 1498-1500

Later smeekt Rafaël Lucifer opdat zich Lucifer onderwerpt aan God's wil, hij benadrukt hoe hopeloos Lucifers situatie is, er is geen kans om nog te winnen. Lucifer vergeet zijn plichten en positie en laat zich overhalen tot de opstand, de oorlog begint. Lucifer wordt vergezeld door de oproerige Luciferisten en oversten zoals Belial, Belzezub en Apollion.

3.13 Het motief : schuld

Een van de centrale thema's van Vondels spelen is schuld en het morele dilemma; de strijd tussen goed en kwaad (Konst 1997: 324). Het gaat in het treurspel om de schuld van Lucifer, die in opstand gaat tegen God. Lucifer voelt zich door de komst van mensen miskend en beroept zich op zijn eerstgeboorterecht en is ervan overtuigd dat zijn privileges hem niet afgenomen mogen worden (ibid: 324). Hij heeft altijd God trouw gediend en vindt dat dit hem God niet mag aandoen. Aan de andere kant is God's almacht absoluut en onaantastbaar, niemand mag er bezwaar tegen hebben, ongeacht wat zijn reden ervoor is.

*"Één macht regeert het al en keert het bovenste onder"*²⁴

Toch gaat Lucifer een rebellie aan, ook al is hij er zich van bewust, dat hij zondigt (ibid: 325). Precies daarom kan hij als schuldig bestempeld worden: omdat hij zich de gevolgen ervan beseft en omdat hij dat uit eigen wil doet. Het is waar dat hij onder grote druk staat van de Luciferisten, maar het is alleen zijn beslissing om door te gaan in de al sowieso verloren strijd. In de katholieke theologie beschouwt men iemand schuldig als er sprake is van 'vrije wilsbeschikking' (ibid: 325) en dat is hier het geval.

Vondels tragedie werd echter in de geschiedenis op verschillende wijzen geïnterpreteerd. Volgens Beets was Lucifers beweegreden verschillend. Hij wordt de aanvoerder van de oproerige engelen, maar hij doet het "onder schijn van nooddwang, en onder de leus van niet dan Gods rijk te willen voorstaan en het bederf zijner engelen te keeren" (Beets 1864: 70).

De vrije wil is een ander belangrijk thema in Vondels *Lucifer*. Niemand heeft de stadhouder gedwongen om hoofd van de opstandelingen te worden. Vondel benadrukt nergens

²⁴ Vondel 2004: 64, r. 939

expliciet dat de engelen een vrije wil hebben, maar toch is het vanuit de beschrijving van de geesten, oftewel engelen, duidelijk, dat ze over een vrije wil beschikken (Konst 1997: 326). En precies de keuze van Lucifer maakt het verhaal "geen eigenlijk drama, maar een hymne, een verheerlijking" (Ter Braak 1951: 730), er wordt geen strijd beschreven, maar de keuze en de argumenten van beide partijen.

Konst houdt zich met de vraag bezig, namelijk of de val van Lucifer onvermijdelijk had kunnen zijn. Was dit de predestinatie, moest dat zo gebeuren? In verschillende onderzoeken van Vondels *Lucifer* stelde men zich de vraag, of Lucifer in vrijheid handelt en of hij niet "slechts de willoze uitvoerder van Gods verborgen plannen is" (Konst 1996: 327).

Blijkbaar gaat de menswording hand in hand met Lucifers zondeval, maar men kan moeilijk zeggen dat Lucifers beslissing gedetermineerd wordt en dat hij geen vrije keuze heeft gehad (ibid: 328). Ook zonder Lucifers verzet zou het tot Christus' komst leiden (ibid: 327).

De straf van God, na de nederlaag die de luciferisten hebben geleden, kan als rechtvaardig beschouwd worden. Ook al handelt God heel vaak met genade, Lucifer is een uitzondering. De reden daarvoor is dat hij niet tot bekering kwam en tot het einde "in het boze volhardt" (ibid: 333), ook al probeert Rafaël hem aan het einde van het vierde bedrijf te overtuigen. De engelen worden duivels en zullen zonder God's genade moeten leven, voor altijd.

3.14 Is Vondels *Lucifer* theologisch verantwoord?

Vondels *Lucifer* is gebaseerd op de Bijbel en dit is laten we zeggen zich op 'glad ijs begeven'. Alles moet theologisch verantwoord zijn, als je eenmaal van de Bijbel uitgaat. Vondel, en ook zijn leraar Vossius²⁵, zijn ervan overtuigd dat je de informatie uit de Bijbel betrouwbaar en theologisch aanneembaar voor de critici moet bewerken, maar als er geen informatie beschikbaar is, kan de dichter zijn eigen gang gaan (Vondel 2004: 288).

Vondel moest de personages aan de Bijbel ontlennen, zowel voor Lucifers trawanten als voor zijn vijanden. Vondel heeft hen nauwkeurig beschreven en genoot dus van het feit, dat

²⁵ Gerardus Joannes Vossius (1577-1649) was een Nederlandse theoloog, taalkundige, geschiedkundige en humanist. Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Gerardus_Vossius.

hij zich, voor de eerste keer in zijn spelen, los kon maken van de menselijke gestalte (Ter Braak 1951: 729). Ook de engelen zijn echter meegesleept door goed en kwaad, laten zich tot opstand verleiden en dit is het begin van hun ondergang (Vondel 2004: 290).

Het hoofdthema van Vondels tragedie is de vrije verkiezing van God, die meestal voor zwakkere en jongere kiest²⁶ (ibid: 297-8). In de tragedie *Lucifer* kiest hij voor de mens en daarmee wil Lucifer zich niet verzoenen.

²⁶ Bijvoorbeeld als de jongere broer Abel gekozen wordt boven zijn oudere broer Kaïn. Dit thema van de keuze voor een zwakkere of jongere komt bij Vondel vaak voor, bv. in *Gysbreght van Aemstel* (Vondel 2004: 298).

4. Connie Palmen: *Lucifer*

4.1 Beknopte inhoud

4.1.1 Inleiding

De roman heeft veel niveaus en ik probeer hierin de hoofdlijn van het verhaal te beschrijven. De inhoud van de roman wordt ook nog beschreven in het hoofdstuk 5.1 waarin ik me vooral op de volgorde van de gebeurtenissen zal concentreren.

In de analyse van de roman wordt vooral extra aandacht besteed aan de hoofdpersonages, die belangrijk voor mijn thesis zijn.

4.1.2 Inhoud

Het verhaal begint met de verklaring waarom de vertelster aan dit boek is begonnen. De aanleiding was een zin in een rouwadvertentie. De zin klonk "Onze engel is gevallen" (Palmen 2007a: 14). De vertelster drukt zich erover uit als volgt: "Het was een eenzame zin. Toch was het de omgeving die hem het mysterie verleende waardoor hij me nooit losliet" (ibid: 11).

Op een dag ontmoet zij in een Amsterdams café een groep mensen, waaronder ook haar vriend Prins. Prins is een schrijver en librettist. Er zitten ook nog actrice Mica van Hoorn, operazangeres Jacoba Malink, beeldend kunstenaar Thomas Burggraaf (de ex van Jacoba en de huidige partner van Mica) bij. Al deze personages hebben een zekere verhouding tot de componist Lucas Loos, die blijkbaar degene is, om wie de heftige discussie draait. Deze kunstenaars hebben óf in zijn opera's gezongen, óf libretto geschreven óf zich verdienstelijk

gemaakt voor zijn oeuvre.²⁷

De aanwezigen aan de tafel bespreken of de dood van Clara Vewers (op die dag is het precies 24 jaar geleden dat ze overleed), de vrouw van Lucas Loos, een ongeluk, zelfmoord of moord was. De zin in de rouwadvertentie zou het idee kunnen ondersteunen, dat het om een zelfmoord of moord ging. En dat denken er ook vele. Toen ze hoorden wat er gebeurd was schoot het voor een ogenblik door ze heen dat het een moord zou kunnen zijn.

Het probleem is dat er geen bevredigende uitleg bestaat van hoe het is gebeurd. Toen het gebeurde, in een vakantiehuisje in Griekenland, waren er maar Lucas en twee jonge Amerikanen aanwezig, die echter niets hebben gezien.

In de verwarring, die er na dit ongeluk ontstond, was er veel ruimte voor allerlei geruchten en Lucas heeft de gebeurtenis in zijn verdriet ook op vele manieren geïnterpreteerd. Het probleem is of men moet denken dat hij liegt of dat hij gewoon een fantast is, wat inderdaad zijn typische eigenschap is.

Velen geloven direct in zelfmoord, omdat de verhouding van Clara en Lucas ongelukkig was²⁸. Ze hadden altijd ruzies en Lucas had weinig begrip en interesse voor Clara, hij had homoseksuele neigingen en flirtte vaak met jonge mannen.

Na deze ontmoeting beslist de vertelster een roman te gaan schrijven over de onduidelijke dood van Clara Vewers. Ze wordt dan op de volgende dag door Prins gebeld, die haar zegt, dat ze het vertrouwen van de oude vrienden van Lucas heeft en dat ze haar een geheim gaan zeggen over Lucas Loos, dat ze nog nooit hebben uitgesproken. Ze werd door hen als betrouwbaar uitgekozen omdat ze Lucas Loos persoonlijk niet kende. Dat gaf haar de kans om onpartijdig te schrijven over schuld of onschuld van Lucas en over zijn werk.

In de volgende drie bedrijven vertelt de vertelster in flashbacks veel over het leven van Clara en Lucas: over hun verhouding, over Lucas' muziek, over hun vrienden en de kunstenaarssociëteit De Tafel, over de ontstaansgeschiedenis van zijn meesterstukken, over conflicten die veroorzaakten dat Lucas werd buitengesloten uit De Tafel, over de geruchten die er zijn ontstaan na de dood van Clara, over de fatale vakantie in Griekenland waar Clara

²⁷ Palmén liet zich meestal door bestaande mensen inspireren, zie het hoofdstuk 6.

²⁸ Zie het hoofdstuk 4.7.3.

van het terras in een afgrond is gevallen en allerlei details over de begrafenis of het vervoer van Clara's lichaam naar Nederland.

Pas in het vijfde bedrijf wordt het geheim door Bubi, Prins en Raffi onthuld, ook al wordt de aanleiding ervoor al in de voorafgegaande hoofdstukken beschreven. Dit geheim geeft echter geen echt antwoord op de vraag of Clara was vermoord, maar in het licht van de informatie, die we tot nu toe kregen over Clara en Lucas blijkt het als een mogelijk argument voor de ene of andere mogelijkheid. Er wordt echter nergens direct gezegd, hoe Clara stierf.

Toch moest er een voorgevoel bestaan in Lucas, die een requiem aan het schrijven was nog voordat Clara van het terras is gevallen. Dit geheim hebben deze drie vrienden uit vriendschap en loyaliteit tot nu toe aan niemand verklapt.

Nadat de vertelster besluit om een roman te gaan schrijven over Lucas Loos, keert ze terug naar de geschiedenis. Vervolgens speelt het verhaal zich af op het eiland Skyros in Griekenland. Hier brengen Clara, Lucas en hun zoon Quint de vakantie door, samen met Bella, Clara's vriendin en haar zoon Levi.

Oorspronkelijk wilde Clara alleen met Lucas en Quint met vakantie gaan, omdat ze geloofde, dat dit een mogelijkheid tot verzoening met Lucas zou kunnen zijn. Ook al gelooft het Bella niet: ze zijn al 16 jaar samen, de verhouding is slecht, er is weinig meer aan te doen, de strijd is al verloren. In Amsterdam, waar ze wonen, hebben ze altijd ruzies en weinig tijd voor elkaar.

Lucas componeert veel en sluit zich af van de hele wereld en Clara zoekt troost bij minnaars, vrienden of drinkt veel alcohol om te kunnen vergeten. Een grote steun is voor haar haar oude vriend Robin, die in hun huis een kamer huurt. Hij is een van de weinige die alles over haar verdriet en leven weten.

Uiteindelijk mag ook Bella mee, maar ze krijgt vaak ruzies met Clara en verlaat soms ook het vakantiehuisje om een poosje weg te zijn van Clara, die altijd provoceert en conflicten opzoekt.

Op die fatale avond gingen ze alle drie met kinderen naar een feestje, maar het werd geen groot succes dus ze keerden vroeg terug. Ze zaten op het terras, zonder Bella die al eerder is gaan slapen. Twee Amerikanen, die ze die middag op strand ontmoetten en die

gefascineerd werden door Lucas verhaal over Tsjajkovski, kwamen net op bezoek.

Clara was boos omdat Lucas meer aandacht besteedde aan de gasten dan aan haar. Dat was inderdaad geen verrassing, het doet Lucas goed om bewonderd te zijn door jonge mannen, die aan zijn lippen hangen en hij stelt zich voor hen verschrikkelijk aan. Clara voelde zich buitengesloten, de theorieën van Lucas moest ze al meerdere keren aanhoren. Er ontstond een krachtmeting, Clara wilde ook meedoen aan de discussie, maar Lucas liet haar zwijgen, wat haar boos maakte en ze verwijtte hem openlijk dat hij zich meer voor mannen interesseert dan voor vrouwen.

Ze dronken veel, Clara was zeker aangeschoten toen ze op een onduidelijke ogenblik van het terrasje in een afgrond viel en op slag dood was. Een mogelijke uitleg die Lucas aanbiedt is dat zij haar sigaret wilde oprapen.

Langzamerhand blijkt dat de hele familie niet was verzekerd, waarop Lucas reageert met een opgelaten "Nee, natuurlijk niet, want dan gebeurt er juist iets met je" (Palmen 2007a: 80). Er beginnen twijfels te ontstaan erover of dat Lucas wist, dat er iets ging gebeuren. Daarop volgt een onderzoek door de Griekse politieagenten, die erop wijzen dat als Clara daar op de balustrade zat, hoe Lucas dat liet zien, had hij haar hand nog kunnen pakken. Toch is het resultaat van dit onderzoek dat het om een ongeluk ging.

Later in de rouwadvertentie verscheen de volgende zin: "Zij viel van een rots en was op slag dood" (ibid: 87), maar eigenlijk was het niet zo, ze viel van de muur, maar dat zeg je niet in rouwadvertentie. Theseus viel ook van de rots en dat vond Lucas zo interessant, dat hij eigenlijk een leugen in de rouwadvertentie liet printen.

Er wordt in de roman grote aandacht besteed aan de wijze waarop zich het nieuws over Clara's dood heeft verspreid. Er wordt nauwkeurig beschreven wie er die middag werd gebeld, wat zijn reactie was en welke geruchten erbij ontstonden. Hierbij benut de vertelster de kans om alle andere personages van dit boek te beschrijven. Eerst vertelt ze iets over deze personages en voegt later hun reactie op Clara's dood toe. Ook hun verhouding tot Clara en Lucas wordt er tegelijkertijd opgehelderd. Zo worden bijvoorbeeld Robin Hoffman, Rafaël Delaporte, Der Bub en Puck beschreven. Elk van hen speelt een belangrijke rol in het verhaal.

Robin werd door Clara gevraagd om al haar verstopte dagboeken, die nog niemand

heeft gelezen, in het geval van haar dood te verbranden. Dat lukt hem niet geheel voordat Lucas terug uit Griekenland komt en het maakt Lucas verschrikkelijk boos. Hij denkt dat hij recht heeft om iets over zijn vrouw te weten, maar Robin argumenteert dat hij zich nooit zorgen maakte over haar gevoelens. De dagboeken zijn een bewijs van haar verdriet en geven een overzicht van al haar uitstapjes en vrijpartijen, toen ze Lucas bedroog, met vrouwen of mannen.

Der Bub wordt door Lucas gebeld en gevraagd of hij Clara's begrafenis zal organiseren. Het rare eraan is dat Lucas wil dat het een happening, een feestje is. Dat zit Bubi dwars. Hij wil Lucas verzoek niet weigeren, ze kennen elkaar al dertig jaar, maar hij voelt dat hij in de laatste jaren van hem is vervreemd en in deze situatie is het moeilijk om hem zijn rug toe te keren. Hun omgang in de laatste tijd was steeds moeilijker.

Rafaël is een biografist die zijn aandacht besteedt aan beroemde kunstenaars. Hij begint ook een portret te schrijven over Lucas, maar langzamerhand geeft hij zijn plan op, omdat hij verschrikt is daardoor wat hij in Lucas oeuvre ziet. Hij wil zijn personage niet openlijk compromiteren.

Hij komt – samen met Prins en Bubi - erachter dat Lucas al vroeger een voorgevoel van Clara's dood had en dat hij haar dood eigenlijk nodig had om een requiem te kunnen schrijven. Rafaël krijgt twee brieven uit Griekenland, één van Clara en de tweede van Lucas, maar één dag voor haar dood. Lucas komt later bij hem op bezoek om de brief van Clara te bekijken. Maar er is niets raars aan.

In Lucas' brief staat echter informatie over een droom, die Lucas de nacht voordat Clara viel had gehad. Het was een visioen, waarin Claude Vivier²⁹ zich op Rafaël stort en hem smeekt dat Rafaël hem doodmaakt. Verder staat er ook een vermelding over dat Lucas wel zin in het leven heeft, de brief is in het algemeen positief, maar toch blijkt Lucas gefascineerd te zijn door een gedicht van Marsman, genoemd '*Aan den dood*' (Palmen 2007a: 131).

Na verspreiding van het nieuws over Clara's dood komt iedereen uit haar vriendenkring in een club op het Leidseplein, waar de leden van De Tafel elkaar ontmoeten.

²⁹ Een componist, beschreven in het hoofdstuk 7.5.

Ook Otto Griffioen en Aaron Keller zijn er bij. Iedereen probeert een schuldige te vinden en vooral Mica hitst de anderen op dat het om een moord ging, omdat Clara op een dag – nadat ze een droom had en inderdaad behoorlijk aangeschoten was – bij haar thuis een testament heeft opgeschreven. Dat vind ze het bewijs dat Clara voorgevoel over haar dood had. Toch had dit geen zin, zo ontstaan alleen geruchten.

De Tafel bediscussieert grondig wat er is gebeurd. Lucas koos voor de begrafenis zijn stuk *De brug* en dat precies dit stuk gespeeld zal worden wekt een grote verrassing op. Iedereen verwachtte *Cherem*³⁰. De keuze van *De brug* vinden velen alarmerend, maar de anderen verdedigen hem, Lucas wilde gewoon zijn mooiste stuk laten spelen, er zijn geen verdenkingen nodig. Toch beweegt het Bub, Raffi en Prins om op zoek te gaan naar aanduidingen in Lucas' oeuvre over Clara's dood. Zo begint het onderzoek 'Lucifer'.

Na Clara's dood verzamelen zich vrienden in het huis van Lucas en proberen hem het leven gemakkelijk. Hij legt alles ook nog een keer uit. Quint wil Lucas niet verlaten en draagt altijd dezelfde kleding die hij aan had toen Clara stierf. Robin zorgt veel voor hem maar na de ruzie met Lucas over de dagboeken verlaat hij het huis. Lucas is onrustig en is niet tot bedaren te brengen.

De dag van de begrafenis komt en het wordt nauwkeurig beschreven. Het is een happening. Men vraagt zich af waarom Lucas voor deze gelegenheid zijn stuk *De Brug* heeft gekozen. Een beschrijving van zijn stuk klinkt als volgt: "Je bent voortdurend bang dat de brug instort en dat je in het tientallen meters diepe ravijn valt. Die angst voor de afgrond moet doorklinken in de zang" (Palmen 2007a: 259). Wat een rare keuze als men bedenkt hoe zijn vrouw is gestorven! Zijn keuze wordt dus maar één van de vele aanleidingen voor de geruchten.

De vertelster keert in flashbacks steeds terug naar Lucas. Na dood van Clara heeft hij de klankklok ontwikkeld en enig succes bereikt, maar hij begint vrienden te verliezen. Hij verandert totaal van standpunt. Vroeger heeft hij met vrienden uit De Tafel bijvoorbeeld geprotesteerd tegen het beleid van het Concertgebouw, maar nu laat hij zijn nieuw stuk *Het Tribunaal* in dit gebouw uitvoeren. Hij wordt vervolgens ook uit De Tafel uitgesloten, hij

³⁰ Lucas' muziek wordt nauwkeurig beschreven in het hoofdstuk 6.4.

heeft zichzelf totaal ontkend en De Tafel verraden. Hij vervloekte alles waarin de kring van de vrienden geloofde. Hij werd in 1986 verbannen en ook al bood hij excuus aan, het was al te laat.

Uiteindelijk blijkt dat Clara's dood een gebeurtenis was die stond aan de vooravond van de geboorte van de klankklok. Deze muzikale uitvinding blijkt een oplossing te zijn voor al Lucas' problemen. Lucas vindt daardoor eigen harmonie en ook al wordt hij nooit heel beroemd door zijn uitvinding, hij heeft het gevoel dat hij hoogtepunt heeft bereikt. Hij sterft aan AIDS, eenzaam, op 3 februari 2003.

Het verhaal sluit af met de uitspraak van Puck, die beweert dat hij onschuldig is, maar na grondig onderzoek van Lucas' werk blijkt dat de dood van Clara nodig was voor zijn muzikale ontwikkeling.

4.2 Connie Palmen³¹

Aldegonda Petronella Huberta Maria (Connie) Palmen is op 25 november 1955 in een klein dorp in Nederland, Sint Odiliënberg, geboren. Ze kreeg een katholieke opvoeding en had een gelukkige jeugd, maar naar haar eigen woorden heeft ze toch veel geleden (De Jonge 2007). Het klein dorp bood haar weinig mogelijkheden tot verdere ontwikkeling. Nadat ze op de Pedagogische Academie is afgestudeerd verliet ze Limburg om Nederlands te gaan studeren. Ze ging voor haar studie naar Amsterdam, waar ze nog een bijvak heeft genomen, namelijk filosofie. Het werd later haar tweede vak.

Ze heeft haar studie Nederlands in 1986 met de scriptie genoemd *Het ritueel van de tekst*³² en studie filosofie in 1988 met de scriptie genoemd *Het weerzinwekkende lot van de oude filosoof Socrates* afgemaakt.

Met het korte verhaal *Als een weke krijger* (1988) trok ze de aandacht van de uitgever van Prometheus, Mai Spijkers. Bij deze uitgeverij werd in 1991 haar eerste roman, *De wetten*, gepubliceerd.

In haar boeken gaat het meestal om menselijke relaties. Meestal gebruikt ze voor haar

³¹ Als niet anders gezegd dan gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Connie_Palmen.

³² Deze afstudeerscriptie betrof Nootebooms *In Nederland*.

boeken haar eigen ervaringen, zoals haar jeugd, het geboortedorp, liefdes, vrienden, familieleden en haar relatie met Ischa Meijer³³ (Luis 2007).

Haar andere romans zijn:

- *De Vriendschap* (1995)
- *I.M.* (1998)
- *De Erfenis* (1999) – boekenweekgeschenk 1999
- *Geheel de uwe* (2002)
- *Lucifer* (2007).

Haar roman *De wetten* werd in 1992 met de prijs Het gouden Ezelsoor bekroond, *De vriendschap* met meerdere prijzen (AKO Literatuurprijs 1995, Humo's Gouden Bladwijzer 1996 en Trouw Publieksprijs 1996).

In haar boeken en essays laat ze zich inspireren door filosofen zoals Jean Paul-Sartre, Michel Foucault en Jacques Derrida. De centrale thema's van haar oeuvre zijn de zoektocht naar eigen identiteit, tegenstelling echt en onecht of fictie en werkelijkheid.

4.3 Vertelperspectief

Het vertelperspectief van de roman is wisselend. Het verhaal wordt begonnen door een ik-verteller. Deze ik-verteller, oftewel ik-vertelster is Connie Palmén zelf. Ze beschrijft aan het begin de genese van de roman: wat haar motivatie was om te beginnen met schrijven, wie haar inspireerde en wat de bronnen zijn van al haar informatie.

De ik-verteller geeft dan vervolgens voor drie bedrijven het woord aan de alwetende verteller. Het gaat om een alwetende verteller omdat de verteller weet over alle gebeurtenissen, die met dit verhaal samenhangen en geeft een compleet overzicht daarvan. Vervolgens geeft hij een goede beschrijving van gedachten, gevoelens en opvattingen van de personages.

Deze alwetende verteller vertelt niet-chronologisch over de gebeurtenissen verbonden met het personage van Lucas Loos. Het verhaal wordt bijna 250 pagina's lang onderbroken

³³ Vooral in *Geheel de uwe* en *I.M.*

door stukken van het verleden en er worden flashbacks aangeboden. De verteller keert terug in de jaren zestig en zeventig, maar vooral heel vaak in het jaar 1981, wanneer het ongeluk gebeurde.

Dit gedeelte wordt vanuit verschillende perspectieven gezien, het hangt ervan af over welk personage de alwetende verteller het heeft. Hier wordt in de tegenwoordige tijd verteld. Enkele personages stellen zich voor, ze zijn zelf aan het woord en worden ook in verschillende levenssituaties voorgesteld.

In het vijfde bedrijf keert de ik-vertelster terug. Het gaat om een vertellend-ik, omdat men vanuit nu een commentaar geeft op de gebeurtenissen die al vroeger zijn gebeurd. Zo herinnert Connie Palmén zich het gesprek met de leden van De Tafel en de onthulling van het geheim betreffende de dood van Clara Vewers.

Deze verteller vertelt in de voltooide verleden tijd. Het boek verscheen in de winter 2007³⁴, dus in het eerste en laatste bedrijf kijkt Palmén terug vanuit het jaar 2006, wanneer ze aan dit boek werkte, naar 2005, toen zij voor het eerst op het idee kwam om deze roman te gaan schrijven.

4.4 Tijd

Het verhaal begint in het jaar 2005, om precies te zijn op 26 juli 2005. Het eerste bedrijf speelt zich op deze dag af en vervolgens gaat men door middel van flashbacks terug in de geschiedenis. Het tweede bedrijf speelt zich in 1981 af, net als het derde bedrijf. Het tweede bedrijf beschrijft de vakantie in Griekenland in juli 1981, het derde bedrijf beschrijft de 27 juli, de dag na het ongeluk waar Clara bij omgekomen is. Op deze dag wordt het bericht over haar dood verspreid. Het vierde bedrijf speelt zich op 5 augustus af, de dag dat de begrafenis van Clara Vewers plaatsvond. In het laatste bedrijf keert men terug naar 2005, zonder een precieze datum te weten.

In alle bedrijven keert men echter in flashbacks terug, het verst tot in de jaren zestig. De herinneringen van de hoofdpersonages spelen een belangrijke rol in het verhaal, maar vaak

³⁴ 28 februari 2007 (Palmén 2007b).

is er geen datum bekend, ook het jaar ontbreekt vaak.

Ik vind de flashbacks soms verwarrend: je moet zelf de curriculum van de hoofdpersonages bedenken omdat er veel gesprongen wordt in de tijd.

Het boek telt 352 pagina's en de verteltijd is enkele dagen. De vertelde tijd is niet helemaal duidelijk. Volgens mij gaat het om enkele maanden: het verhaal begint als de vertelster haar vrienden ontmoet die haar inspiratie geven voor haar roman. Later, na enkele maanden onderzoeken, ontmoet ze drie van deze vrienden opnieuw en hoort andere belangrijke informatie over Lucas Loos. Volgens mij is de vertelde tijd dus een paar maanden. Het gaat dus om een tijdverdichting. Er is geen informatie over het feit hoe ze haar onderzoek doet, dus er is sprake van een ellips. In het derde, vierde en vijfde bedrijf zijn slechts de resultaten van haar onderzoek gepresenteerd.

Als men bedenkt, dat de roman eind februari verscheen, kan de vertelde tijd nog langer zijn, omdat Palmen waarschijnlijk in de zomer 2005 met haar onderzoek is begonnen. Deze data hoeven echter niet altijd op waarheid gebaseerd te zijn.

4.5 Motieven

Ik ga in dit hoofdstuk de motieven in deze roman bespreken. Ik zal ze in drie groepen verdelen³⁵: de verhaalmotieven (ook concrete motieven genoemd), de abstracte motieven en uiteindelijk het grondmotief.

4.5.1 Verhaalmotieven

In de roman zijn veel concrete motieven die steeds opnieuw verschijnen en een belangrijk deel van de handeling voorstellen. De hele roman draait om de dood van Clara Vewers. Uit dit motief ontvouwt zich de vraag of Clara zelfmoord pleegde of dat ze vermoord is door haar man. Men vraagt zich herhaaldelijk in de roman af wie er aan haar dood schuldig is.

Grote aandacht wordt besteed ook aan de verspreiding van het bericht over haar dood.

³⁵ Op basis van Literair Mechaniek.

De reacties van mensen verschillen, ze willen niet alleen met hun verdriet zijn en ze proberen een schuldige te vinden. Daarom beginnen Lucas' vrienden ook het onderzoek 'Lucifer', ze bestuderen grondig zijn oeuvre en gaan op zoek naar aanwijzingen voor deze tragische gebeurtenis in zijn muziek.

De ontredde die na dit bericht ontstaat brengt de bestaande vriendschappen in gevaar, men weet niet meer wat men moet geloven en er worden allerlei verdachtmakingen uitgesproken. Onder deze tragische omstandigheden handelen de personages vaak onverstandig, gedragen zich emotioneel en zeggen of doen ze dingen, die niet van pas zijn in zulke situatie. De opvatting over haar dood verschilt. Aaron Keller en Otto Griffioen schrijven een telegram aan Lucas, maar dat wordt verkeerd begrepen, wat tot verkoeling van hun vriendschap met Lucas leidt³⁶.

In dit detectieve verhaal bestudeert men de achtergrond van de verhoudingen en relaties in de Amsterdamse grachtengordel. De verhoudingen in de vriendenkring zijn ook een van de verhaalmotieven, maar deze tragische gebeurtenis leidt tot vernietiging van enkele vriendschappen. Lucas wordt uiteindelijk uit de vriendenkring verbannen.

Clara is een tragisch personage. Ze blijkt niet van het leven te kunnen genieten en ze geniet vooral van lijden en zelfvernietiging. Ze probeert succesvol te worden, maar dat lukt haar niet. Ook de echte liefde vindt ze bij Lucas niet. Ze vindt troost bij vrienden of minnaars. Haar zoon Quint is ook een grote troost voor haar, hij is het enige wat Lucas en Clara nog bindt. In deze roman worden meerdere voorbeelden van vrouwen genoemd die zichzelf vernietigen en geen zinvol bestaan kunnen vinden.

Een belangrijk motief is de begrafenis van Clara. Alle details worden beschreven: wie er allemaal kwam, wat men aanhad, wat voor muziek er werd gespeeld enzovoort. De begrafenis is een maatschappelijke gebeurtenis waar men veel inzicht in het leven van de elite krijgt.

Een ander belangrijk motief is het bijgeloof en spiritisme. Lucas probeert zijn eigen

³⁶ De zin in het telegram klonk: "Alleen maskers kunnen ons afgrijzen uitdrukken" en daarmee wilden ze medelijden uitdrukken. Dat veronderstelt echter de kennis van de antieke tragedie die in maskers wordt gespeeld. Aaron en Otto veronderstellen deze kennis, maar Lucas wordt echt boos als hij dit telegram ontvangt (Palmen 2007a: 177).

levensfilosofie te vinden en hij maakt vaak gebruik van allerlei alternatieve stromingen of methodes. Hij probeert met zijn vader te communiceren met behulp van een medium. Vaak laat hij zich ook leiden door voorgevoelens en gelooft bijvoorbeeld in waarzeggerij of astrologie.

Muziek is voor Lucas een aparte wereld waarin hij een harmonie probeert te vinden, net als in zijn leven. Door de klankklok uit te vinden lost Lucas de crisis in de muziek van de twintigste eeuw op en deze vondst blijkt ook harmonie te brengen in zijn eigen leven. Helaas is dit succes door het overleden van zijn vrouw en door het verlies van zijn vrienden voorafgegaan.

De klankklok is een motief dat vaker in de roman voorkomt. Het is niet alleen de vondst die Lucas harmonie in zijn leven en wat succes brengt, maar het is ook de symboliek van klankklok die een belangrijke rol in het verhaal heeft. In de klankklok is namelijk het eerste uur problematisch. Het is "het enige uur waarin de drieklanken geen onderlinge verbinding aangaan" (Palmen 2007a: 261). Clara is om 1 uur gestorven, op het eerste uur van de klankklok. Lucas definiëert dit uur als volgt: "Het eenzaamste uur der uren. Het eerste uur is dissonant in het diepst van zijn wezen. Het is de toon die andere zoekt, maar eigenlijk met geen enkele andere toon een echte verbinding kan aangaan" (ibid: 215). Ik zie in dit uur een parallel met Clara, die eigenlijk ook nergens rust kon vinden en nergens liefde kon bereiken. Dit zou ook anders begrepen kunnen worden. Het eerste uur was het laatste wat Lucas in zijn vondst moest oplossen. En dat was eigenlijk Clara ook. Clara was het laatste wat hij miste om de klankklok uit te vinden en geluk te bereiken.

Het verhaalmotief van de liefde en verhoudingen komt ook vaak voor. Lucas flirt heel vaak met mannen en hij voelt zich geïmponeerd door aanwezigheid van jonge, succesvolle mannen. Ook Clara zoekt naar liefde buiten haar huwelijk en ze bedriegt Lucas regelmatig. Lucas ziet het niet. Hij maakt zich weinig zorgen over de gevoelens van zijn vrouw. Aan de andere kant beschouwt Lucas hun huis en zijn huwelijk met Clara als hemel en de buitenwereld als hel (ibid: 212).

Lucas is een genie, dat wordt meerdere keren in de roman gezegd. Hij organiseerde vaak protestacties en stond aan het hoofd van ontevreden kunstenaars. Deze activiteiten zijn

een belangrijk verhaalmotief. Daardoor is de roman ook heel actueel: *Lucifer* is een verslag over het leven in de Amsterdamse grachtengordel en over ontwikkelingen in de cultuur vanaf de jaren zestig tot het einde van de vorige eeuw.

4.5.2 Abstracte motieven

Uit de net vermelde verhaalmotieven zijn er enkele abstracte motieven af te leiden.

Het eerste motief is de dood en de rouw die de dood veroorzaakt. Men gaat hier op zoek naar de betekenis van de dood, hetgeen wat erdoor wordt veranderd en ook de betekenis van Clara's dood voor Lucas. Haar dood wordt als tragedie gezien, maar iedereen weet dat Clara nooit gelukkig was. Ze wilde eigenlijk altijd dood.

De enige zin van haar leven was haar zoon Quint. Clara's dood hielp Lucas om vrijheid en harmonie in zijn leven te bereiken. Hij houdt zich veel meer bezig met de symboliek van haar dood dan met het feit dat zijn vrouw dood is. Men zou dit motief een Orpheusmotief kunnen noemen. Palmen zegt dat "voor een kunstenaar een dode geliefde inspirerender is dan een levende. De schitterende gezangen van Orpheus na de dood van Eurydice kwamen voort uit het verlangen naar de gestorven vrouw. Hij zou nooit meer zo mooi kunnen zingen als hij zijn verlangen doodde en haar weer levend naast zich had" (Palmen 2007a: 300).

Een ander motief is de liefde en de relaties. In *Lucifer* komt de ontkende liefde heel vaak voor. Lucas brengt veel tijd zonder zijn ouders door. Het is voor hem moeilijk om liefde aan Clara te geven omdat hij niet goed weet wat het betekent om liefde van anderen te krijgen. Clara krijgt van haar ouders alleen maar geld en is eenzaam. Ook Ischa Meijer, de geliefde van Palmen, leed veel onder zijn eenzaamheid (De Jonge 2007) en dat zou een inspiratiebron voor deze ontkende liefde in de roman kunnen zijn.

De relatie tussen man en vrouw wordt ook tot een abstract motief in deze roman verwerkt. Het stel in deze roman is geen ideaal voorbeeld en Palmen benut deze twee personages om duidelijk te maken wat belangrijk is in een relatie en wat de verschillen tussen deze twee geslachten zijn. De vrouwen komen er niet zo goed vanaf, meestal worden ze als minderwaardig beschreven.

In de hele roman probeert men de waarheid te ontdekken, maar die blijkt onbereikbaar te zijn. De oplossing van de vraag wie schuldig is aan Clara's dood komt niet en ook Lucas' beweegredenen om zulke muziekstukken te componeren zijn niet helemaal duidelijk.

Het motief van vrijheid komt ook heel vaak voor. De vrijheid in deze roman wordt op een aparte wijze aangepakt. De vrijheid kan bij Lucas bereikt worden door de dood van zijn vrouw en Palmes spreekt over vrijheid als volgt: "Mensen houden nergens zo veel van als van hun ketenen" (Palmes 2007a: 285). Ze beschrijft een aantal maal dat mensen vooral van beperkingen houden, de vrijheid geeft hen te veel mogelijkheden en men kan er niet mee overweg. Ook Lucas' vrijheid leidt tot zijn val.

Lucas is een rebel en een ander abstract motief is het verzet tegen bestaande regels, religie en cultuur. Helaas is zijn protest ook met verraad verbonden: hij heeft later zijn idealen verraden en dat had zijn verbanning uit De Tafel tot gevolg. Hij vervloekte namelijk alles waar men in De Tafel in de jaren zestig en zeventig in geloofde (ibid: 313). Verlies van vrienden en zijn val waren gevolgen daarvan. Hij beschouwt zijn omgeving als de hel, hij beseft dat er in de buitenwereld veel gevaren zijn, hij heeft veel vijanden en dankzij zijn hoogmoed wordt zijn omgeving steeds onvriendelijker.

Net als in Vondels *Lucifer* eindigt het verhaal met wraak. De leden van De Tafel, dat wil zeggen Der Bub, Prins en Rafaël Delaporte verklappen de schrijfster de resultaten van hun onderzoek: Lucas is al voor Clara's dood aan een requiem begonnen. Dat kan de wraak zijn voor al Lucas' inloyale gedrag ten opzichte van De Tafel.

Het laatste motief is het motief van schuld. Omdat men nooit te weten krijgt of Lucas Clara in de afgrond heeft geduwd, kan men Lucas niet als schuldig beschouwen. Ik denk echter dat Lucas een beetje schuldig is omdat hij Clara nooit gelukkig heeft gemaakt. Met zijn egoïsme zorgde hij alleen maar voor zichzelf en het is geen wonder dat Clara geen zin had om verder te leven. Het is dus wel mogelijk dat ze zich opzettelijk heeft laten vallen.

4.5.3 Grondmotief

Uit de reacties op Palmes roman blijkt dat er veel bezwaren zijn tegen de geloofwaardigheid van de roman. De personages zijn heel vaak geïnspireerd door bestaande

mensen, maar nergens krijg je te weten wie wie is. Je kunt het alleen vermoeden. De roman beschrijft waargebeurde feiten maar het is onduidelijk in hoeverre het beeld vertekend is. Ook in de roman is er geen oplossing van de onduidelijkheden rond Clara's dood.

Het grondmotief is dus volgens mij een vraag: Waar is de grens tussen fictie en werkelijkheid? In hoeverre is deze roman een sleutelroman? Deze vragen blijven helaas onbeantwoord. In een roman is het volgens Palmen niet noodzakelijk om waarheid te zeggen, ze verzamelt in haar roman veel informatie, maar ze beoordeelt niet. Het is niet haar taak om te zeggen wie er schuldig is, maar ze gebruikt dit verhaal om te laten zien hoe vaag de grens tussen waarheid en fictie is. De waarheid in literatuur bestaat dus blijkbaar niet.

4.6 Ruimte

Het verhaal speelt zich af op verschillende plaatsen. Het eerste bedrijf vindt plaats in Nederland, Amsterdam, net als het vierde en laatste bedrijf. Het derde bedrijf speelt zich ook overheersend in Nederland af, maar het gaat om beschrijvingen in flashback, flarden van gesprekken en ideeën van Lucas. Deze gesprekken zijn soms moeilijk te localiseren.

Het verhaal begint op het terrasje van een café, waar Connie Pamen haar vriend Prins ziet zitten. Het bezoek aan de vrienden van Prins, die wat toelichting kunnen geven over het leven van Lucas Loos en Clara Vewers vindt plaats in de woning van Bubi.

Grote aandacht wordt besteed aan de begrafenis op Zorgvlied, een Amsterdamse begraafplaats. De begrafenis wordt beschreven in het vierde bedrijf. De hal waarin de begrafenis plaatsvindt wordt nauwkeurig beschreven. De sfeer wordt vooral beschreven op basis van het gezelschap, dat zich hier verzamelt. De mensen zijn het decor van de plaats, omdat er veel aandacht eraan werd besteed welke kleding de mensen dragen, waar ze het over hebben en Palmen legt ook nadruk op de beschrijving van rouw – hoe de mensen reageerden op de dood van Clara Vewers, welke gevoelens bij hen opkwamen, hoe ze behoefte hadden om niet alleen te zijn met hun verdriet maar wilden het bericht verder meedelen.

Een belangrijk onderdeel van het verhaal speelt zich in het huis van Lucas en Clara af, gelegen in Oudezijds Voorburgwal, waarin zich de vrienden na de terugkomst van Lucas en

Quint verzamelen, om hen te troosten en steunen. In enkele flashbacks wordt er ook teruggekeerd naar dit huis, waarin veel ruzies van Lucas en Clara plaatsvonden en waarin Lucas zijn 'hemel' heeft geschapen: een opvallende werkkamer.

De 'hemel' stelt een uitdrukking van Lucas' gevoelens voor, hij heeft zichzelf hierin verwezenlijkt. Rafaël beschrijft deze kamer als volgt: "Opeens sta ik in een oogverblindend witte ruimte en de tranen schieten me in de ogen. Ik geloof dat ik op dat moment besluit nooit iets met *Lucifer* te doen"[...]" 'Het was zo bizar en hels ontroerend, dat ik nauwelijks om me heen durfde te kijken', herstelde Rafaël zich. 'Lucas had voor zichzelf een hemel gebouwd. De ruimte had zoiets, ik kan het niet anders zeggen, homoseksueels en tegelijkertijd kinderlijks, dat ik door een welhaast onverdraaglijke verlegenheid werd overvallen. Ik stond midden in een naar buiten gekeerde ziel'" (Palmen 2007a: 342).

Dit stuk van de beschrijving is heel opvallend omdat hij eigenlijk tegelijkertijd – behalve de plaats – ook de toestand van Lucas beschrijft. Door gevoelens te beschrijven geeft Palmen een beeld van een ruimte en je kan de sfeer van de plaats bijna aantasten.

In het algemeen komen er niet zo veel gedetailleerde plaatsbeschrijvingen in het boek voor, maar als het wel het geval is, is het heel vaak op basis van gevoelens of mythologische opvattingen, zoals dat het geval van het eiland Skyros is. De lezer krijgt een nauwkeurige beschrijving van het vakantiehuis in Griekenland te lezen en het is voor Lucas van groot belang welke mythen of belangrijke personages uit antieke mythologie met deze plaats verbonden zijn. Ik vond de beschrijving van het vakantiehuisje aanvankelijk overbodig en te nauwkeurig. Dit is echter van belang omdat er precies duidelijk moet zijn hoe Clara in de afgrond is gevallen, de interieurs en het terras worden goed beschreven.

In flashbacks wordt men door de hoofdpersonages naar een club op het Leidseplein te Amsterdam meegenomen waarin De Tafel elkaar regelmatig ontmoet. Normaal gesproken is deze club een plaats voor intellectuele discussies, maar in deze roman is de club vooral een plaats voor rouw en verdriet, die Clara's vrienden hier komen delen. Heftige discussies over Lucas' schuld of onschuld vinden hier plaats. Ook als Lucas verdreven wordt uit De Tafel, gebeurt het hier. Deze plaats heeft dus een emotionele lading, Palmen beschrijft vooral de situaties die echt dramatisch zijn en die hier plaatsvinden.

4.7 Hoofdpersonages

4.7.1 Lucas Loos

4.7.1.1 Inleiding

Lucas Loos is het hoofdpersonage van deze roman. Lucas is een beroemde Nederlandse componist. Hij heeft een gecompliceerd karakter. In de loop van de roman ziet men hem ontwikkelen en er blijkt langzamerhand dat het niet zo makkelijk is om dit personage te begrijpen. Daar draait eigenlijk het hele boek om. Men zou Lucas Loos een round karakter kunnen noemen.

Ik zal aan dit personage veel aandacht besteden, omdat het het onderwerp van mijn onderzoek is. Ik vraag me af of er overeenkomsten met het personage Lucifer bestaan of juist het tegendeel.

Vervolgens zal dit personage belangrijk zijn als ik ga bestuderen in hoeverre Connie Palmén zich aan de werkelijkheid heeft gehouden en in hoeverre haar roman fictie is. Men spreekt in de recensies namelijk veel over de 'karaktermoord'³⁷ die Palmén op de overleden componist gepleegd zou hebben.

4.7.1.2 Karakteristiek van Lucas Loos

"Lucas zag eruit als een woeste engel, een hoofd vol goudgele krullen, een markante kop, een stralende blik, een uiterlijk dat bijna te goed past bij iemand met natuurlijk leiderschap. Waar hij binnenkwam, werd hij vanzelf het middelpunt. Hij trok de aandacht en hoefde daar niet veel voor te doen"³⁸.

Lucas kwam uit een protestants gezin³⁹ (Palmén 2007a: 21). Hij is altijd godsdienstig ingesteld geweest en heeft altijd ernaar verlangd om in iets hogers te kunnen geloven. Lucas werd heel streng opgevoed en groeide op in de nabijheid van één broer. Ook daarom zal Lucas

³⁷ Bijvoorbeeld in Kist, R.: *Uw roman is mislukt, mislukt! Connie Palmén geeft geen krimp bij de verdediging van haar omstreden 'Lucifer'*.

³⁸ Palmén 2007a: 19-20

³⁹ Orthodox-gereformeerd.

misschien later "mannen zoeken om de geborgenheid van die liefde terug te halen" (ibid: 181). Hij kon maar weinig bij een vrouw vinden (wat misschien werd veroorzaakt door het feit dat hij een vrouw niet als goede gesprekspartner beschouwde).

De hele familie Loos is eigenlijk door hun eigenschappen tot hel en verdoemenis voorbestemd. Ze zijn allemaal "trots, hovaardig, onmatig, heerszuchtig en zondaar tot in hun gebeente" (ibid: 247). De opvoeding van Lucas was verre van ideaal, de ouders dachten dat hij door duivel was bezeten en daarom lieten ze zijn oom, een politieagent, dagelijks het slechte uit hem slaan. Er zijn nog veel geheimen of onduidelijkheden in zijn familie⁴⁰, niemand weet precieze details over zijn familie, maar blijkbaar hebben er aantal familieleden in de gevangenis gezeten. Lucas heeft eens ook bekend dat hij in zijn jeugd per ongeluk een vrouw heeft vermoord! De vraag is echter in hoeverre dit op fantasie is gebaseerd, Lucas blijkt in het boek een groot fantast te zijn (ibid: 180).

Zijn militaire dienst is ook niet zonder complicaties verlopen. Hij had problemen met gezag en moest opgesloten worden in een militaire gekkenhuis in Austerlitz. Hij was tegen de wapens en predikte over vrede. Na zijn terugkeer bleef hij echter dezelfde, hij citeerde echter veel meer uit Achterberg die hij in het gekkenhuis veel heeft gelezen. Hij heeft tijdens zijn leven in meerdere gekkenhuizen beland, vooral in de jaren vijftig. Hij kon zich niet aanpassen en kon autoriteiten moeilijk accepteren.

Al op het conservatorium vormde zich de vriendschap tussen Lucas, Bub en Prins, ze werden samen met nóg een musicus⁴¹ 'De Vier' genoemd, beroemde jonge musici, revolutionairen en 'hoogdravende hemelbestormers' (Palmen 2007a: 149). Ze probeerden vrijheid te bereiken en verzetten zich tegen van alles met behulp van muziek of andere vormen van kunst.

Ze streefden naar vernieuwing in de muziek en naar nieuwe ontwikkelingen in de cultuur. Iedereen probeerde de beste te zijn en de top te bereiken en Lucas is het gelukt om componist te worden.

⁴⁰ Dat wordt ook daardoor veroorzaakt dat Palmen over een al overleden man schrijft: ze gaat alleen van herinneringen van vrienden uit, krantenartikelen, publicaties over Peter Schat of het geklets. Ook toen P. Schat nog leefde wist men vaak niet wie hij eigenlijk is, hij is altijd geheimzinnig geweest. Het beeld van Peter Schat kan dus nooit compleet zijn.

⁴¹ In de roman Posthumus genoemd.

Lucas was revolutionair en provoceerde veel. Ze hebben met z'n vieren een protestactie georganiseerd in het Concertgebouw, tegen het orkest en klassieke waarden in de muziek. Lucas was één van de hoofdpersonages van deze protestactie, hij was een rebel in de toenmalige muziekwereld.

Hij komt veel in contact met bijgeloof, hij gelooft in allerlei rituelen en doet heel vaak mee aan spirituele bijeenkomsten waarin doden terug geroepen worden door een medium. De boodschappen die hij heeft gekregen nam hij zeer serieus. Hij wilde eigenlijk niet gelovig zijn. "Hij snakte ernaar een rabiatische heiden te zijn, ongelovig en rationalistisch tot op het bot, maar kon de gelovige in hemzelf niet verwoesten" (Palmen 2007a: 21). Hij geloofde in bijvoorbeeld astrologie, numerologie, voorspellingen, kaartleggen, handlezen of waarzeggerij (ibid: 21). Erg karakterisend vind ik ook het volgende citaat: Lucas heeft "de enorme behoefte alles te mythologiseren en zichzelf in het centrum van de mythe te plaatsen. [...] Dat maakte hem pompeus en teatraal" (ibid: 312). En dit wordt eigenlijk nog erger na Clara's dood.

Hij had vaak visioenen en voorgevoelens en werd door een kracht beheerst die waarschijnlijk sterker was dan hijzelf. Daarom vinden de anderen het niet zo opvallend als hij zegt dat hij een voorgevoel had van een ongeluk, kort voor Clara's dood.

Het was moeilijk om geen conflict met Lucas te hebben. "Lucas had zijn eigen religie gemaakt die hij als een zendeling kon prediken en verspreiden. En dat had ik niet eens erg gevonden, als hij maar niet iedereen die geen aanhanger van zijn leer werd, tot verrader bestempelde" (ibid: 312). Ook daarom heeft Lucas in de loop van jaren veel van zijn vrienden verloren en is verlaten gestorven. Zelf zijn goede vriend Prins beschrijft hun vriendschap als volgt: "Hij was jarenlang een van mijn beste vrienden en het was beslist niet gemakkelijk bevriend met hem te blijven. Lucas was flamboyant, exorbitant, hartelijk, gastvrij, hij was principieel goedgehumeurd, hij was bevlogen en beminnelijk, maar hij was ook cholerisch, hovaardig en nijdig" (ibid: 20).

Het was dus moeilijk om goed met hem te kunnen opschieten. Niet alleen voor Clara, maar ook voor zijn vrienden, collega's en andere musici. "Iets in zijn karakter hunkerde naar conflict en die hunkering zag je in zijn ogen, een bijna dierlijke gretigheid, een ontembare honger naar de aanval" (Palmen 2007a: 20). Zo gebeurt het soms dat men bang is om met

Lucas te spreken of met hem een discussie te beginnen. Angstaanjagend is vooral de ontwikkeling of eerder de constante verandering van zijn mening of van de standpunt, vooral na Clara's dood. Hij wendt zich af van zijn oude vrienden, tegen al de principes die hij vroeger benadrukte en waarin hij geloofde.

Het is ook moeilijk om met hem overweg te kunnen omdat hij heel makkelijk uit kan barsten. Rafaël vertelt eens dat hij met Prins goed moppen kan tappen, het is zo'n plezier voor hen, ze weten niet wanneer ze moeten stoppen. Het is echter gecompliceerd als Lucas nabij is, want dan mogen ze geen moppen vertellen. Hij vindt hun humeur namelijk oppervlakkig en vol clichés (ibid: 123-4). Daaruit blijkt hoe makkelijk je met Lucas in conflict kan komen.

Otto noemt Lucas 'Schönberg van de Lage Landen' (ibid: 182). Otto beschuldigt hem van na-apen. "Het enige wat jij doet is het nabauwen van controversiële meningen die je een dag daarvoor uit de krant plukte en waarmee je vervolgens, liefst in een aanstellerige, opzichtige uitdossing, het podium beklimt. Je bent een bonte papegaai" (ibid: 182). Ook daarom is het moeilijk en tegelijkertijd gevaarlijk om iets met Lucas te gaan bediscussiëren.

Ik heb het gevoel dat Lucas zelfreflectie mist. Hij kan makkelijk anderen beledigen en vernederen, maar er zijn in de roman weinige momenten te vinden waar hij spijt van zijn daden zou krijgen. Eigenlijk herinner ik me er maar één: nadat hij uit De Tafel wordt uitgesloten wil hij zich verontschuldigen en biedt hij zijn excuus aan, maar het wordt niet aangenomen. Hij kan in de meeste gevallen moeilijk de schuld bij zichzelf leggen.⁴²

Lucas heeft geen goede mening over Clara. Lucas denkt dat Clara alleen maar interesse voor mooie kleding en make-up toont. Ook Clara heeft geen goede mening over haar man. Ze vindt hem volgens mij egoïstisch. Ik moet me hier afvragen hoe dat kan dat deze twee nog met elkaar leven. Hoe kunnen ze elkaar uitstaan als ze elkaar alleen maar weten te beledigen? Wat voor band is er tussen deze twee ontstaan die sterker is dan alle beledigingen en ruzies?

Clara verwijt Lucas in een ruzie: "Ja, jouw wereld is zo groot dat je hem niet ziet. Je

⁴² Zou ik deze eigenschap verder willen bespreken, zou ik in zijn hoofd moeten kijken. Er staat in het boek weinig informatie vermeld over hoe hij zich na Clara's dood voelde, of hij zich schuldig voelde of niet. Men kon zien dat hij verdrietig was en in verwarring is geraakt, maar of hem deze gebeurtenis tot zelfreflectie dwong weet ik helaas niet.

loopt met je hoofd in de wolken en struikelt over het lichaam van een arme junk. Nou, ik zie die junk wel en help hem op de been, geef hem soep en een bed om in te slapen. Jij voelt je te goed voor de werkelijkheid omdat je heroïsche gedachten over de godganselijke schepping hebt. Het kan niet groot genoeg. Maar wat doe jij nou helemaal, behalve de hele dag in je eentje op mijn zolderkamer zitten pielen aan wat noten om een stuk te maken dat je *Cherem*⁴³ doopt en vervolgens aan mij opdraagt?" (Palmen 2007a: 71). Hier is goed te zien dat ook de naaste familieleden of beste vrienden weinig begrip van Lucas hebben. Zo gebeurt dat hij door velen pas na zijn dood wordt begrepen.

Rafaël bedenkt nog een andere naam voor een mogelijk portret van Lucas. De mogelijke naam is *Molto appassionato*⁴⁴ (Palmen 2007a: 132). Dat is volgens mij een passende uitdrukking voor Lucas. Hij doet alles met grote inzet. Als hij eens belangstelling voor iets toont, verdiept hij zich er op alle mogelijke manieren in.

Hij is bijvoorbeeld geïntereiseerd in de dood van Tsjaikovski en een onderzoek dat onlangs uitgevoerd werd door Orlova⁴⁵. Hij besluit dus van een dag naar de andere naar Rusland te vertrekken om bewijzen te zoeken van de schuld van de tsaar, die heel waarschijnlijk Tsjaikovski liet vergiftigen. Hij vindt dat geen bezwaar dat er eerder al zonder succes naar werd gezocht. Hij wil dat toch proberen.

Zijn grote enthousiasme en geloof zijn te zien als hij op zoek gaat naar magische ervaringen, contacten met doden of allerlei soorten spiritisme. Heel fanatiek besteedt hij aandacht aan voorgevoelens die tijdens de seances of in zijn dromen verschijnen.

Hij raakt heel makkelijk in vlam en vuur voor verschillende protestacties tegen de culturele instellingen of stromingen, bijvoorbeeld tegen het Concertgebouw. Hij is een natuurlijke leider en revolutionair. Hij is heel overtuigend en laat zich door niemand stoppen. Aan de andere kant moet ik echter zeggen dat de kwaliteiten alleen voor zijn culturele en maatschappelijke inzet gelden. Thuis is helaas niet alles in orde, maar hij grijpt niet in, hij

⁴³ Verder uitgelegd in het hoofdstuk 6.4.

⁴⁴ Molto appassionato betekent met grote inzet, grote enthousiasme, heel geestdriftig, fanatiek.

⁴⁵ Er is nog meer te lezen erover in het hoofdstuk 7.6.

negeert de huiselijke problemen.

4.7.2 Clara Wevers

"Clara liep altijd op de rand van de afgrond. Nu is ze van de rand gevallen"⁴⁶

Clara is een tragisch personage. Het hele boek draait om haar dood. De lezer kent haar alleen van vertellingen van andere mensen, hoe ze zich haar herinneren (dus dat is mogelijk dat haar beeld een beetje vertekend kan zijn). Ze treedt alleen in het tweede bedrijf actief op, op de vakantie in Griekenland of in enkele ruzies tussen haar en Lucas, die in het derde en vierde bedrijf worden beschreven. Zij is een flat karakter.

Het is heel opvallend dat men weinig over haar te weten komt van Lucas. Dat is zijn vrouw, maar men hoort hem weinig over haar spreken. Zij is een belangrijke inspiratiebron voor zijn muziek maar de vraag is of dit beeld altijd positief is.⁴⁷ Het feit dat hij weinig over haar spreekt heeft ermee te maken dat hij weinig aandacht aan haar besteedt. Hij leeft in zijn eigen wereld en heeft inderdaad ook meer interesse in mannen.

Clara is een heel knappe vrouw. Lucas prijst haar schoonheid echter nooit in het boek. Het zijn altijd andere mensen die Clara's uiterlijk prijzen. De beste beschrijving geeft haar beste vriendin en ook een soort soulmate, Bella. Volgens Bella is Clara heel mooi. Met een lief en perfect gezicht, verzorgde huid, halflang, roodbruine haar en een fantastisch figuur is Clara zeker een aantrekkelijke vrouw. Clara geeft veel geld uit aan haar kleding (aan het begin kreeg ze veel geld van haar vader en later heeft ze veel schulden gemaakt), ze hecht er veel belang aan hoe ze eruitziet. Ze koopt de beste kleding en wil altijd trendy zijn. Clara is in het verhaal ongeveer veertig⁴⁸ jaar oud en ook al is zij moeder van een kind en een zorgzame moeder, ziet ze er goed en jong uit. "Als Clara over straat loopt staan de mannen stil en draaien hun lichaam een halve slag om haar na te kijken" (Palmen 2007a: 63). Zo uit Bella zich over haar beste vriendin Clara.

⁴⁶ Palmen 2007a: 178.

⁴⁷ Zie de opdracht van Lucas' stuk *Cherem*, beschreven in het hoofdstuk 4.7.3 en 6.4.

⁴⁸ Ze was 43 jaar oud toen ze overleed.

Wat echter van buiten af foutloos en perfect lijkt, blijkt van binnenuit niet meer zo ideaal. Al van haar ouders heeft ze weinig liefde en aandacht gekregen, die kochten haar liefde vooral met geld. In haar tegenwoordige leven voelt ze zich eenzaam en ongelukkig.

Haar relatie met Lucas blijkt problematisch.⁴⁹ Wat haar nog bij Lucas houdt is vooral hun zoon Quint, maar ook een zekere bewondering voor Lucas' werk. Vanuit haar dagboeken blijkt dat ze ongelukkig is en dat ze echt dood wil. "Clara wil al dood vanaf de dag van haar geboorte. Zelfs als ze vrolijk en uitgelaten was, dacht ze aan de dood" (ibid: 226).

Ze heeft een heel persoonlijke vriendschap met Robin, maar hij begrijpt haar niet geheel. Als hij haar vraagt wat er aan de hand met haar is – want hij is zich bewust van haar pijn en verdriet, in tegenstelling tot Lucas – weet ze dat niet te beantwoorden. Het is een diepgaand verdriet, hopeloosheid en wanhoop. De enige reden om nog levend te blijven is haar zoon Quint. Ze weet heel goed dat zij hem niet mag verlaten ook al zou ze heel graag dood willen.

Robins rol in dit verhaal is heel apart. Hij moet heel vaak toekijken naar "de ondergang van de talloze vrouwen die hij in zijn leven heeft gekend" (ibid: 211). Hij moet eigenlijk heel vaak huilen om het lot van al deze vrouwen, ook "om Clara, om die worm die in haar zat en haar opvrat, zodat ze, lang voor haar dood, haar lichaam al aan het wegmaken was" (ibid: 211). Clara's verdriet is misschien te verklaren aan de hand van het feit dat ze geen doel in haar leven heeft. Uit enkele gesprekken tussen haar vrienden blijkt dat ze een behoorlijk goede toneelactrice was, maar er wordt er in het boek weinig aandacht aan besteed.

Clara probeert zich elke dag ertoe te zetten – dat blijkt uit haar dagboeken – om iets moois te doen en gewoon te genieten van de dag, maar het blijft helaas vaak uit. Ze heeft in haar leven veel voornemens gehad: ze probeerde te dansen, schilderen, op de filmacademie studeren en naar verschillende cursussen te gaan, maar dat zijn maar voornemens gebleven. "Ze wil haar leven veranderen, maar weet steeds minder goed op welke manier" (Palmen 2007a: 226). Deze ontevredenheid is inderdaad ook af te lezen op haar uiterlijk: ze valt verschrikkelijk af en geniet van ziekten waar ze aan lijdt en van de pijn in het algemeen.

⁴⁹ Zie het hoofdstuk 4.7.3.

Ze geniet van lijden. Dat is iets dat volgens Bella's vriend Gilles gemeenschappelijk is voor haar en Bella. Daarom zijn ze ook hartsvriendinnen geworden. Het lijden maakt Clara nog aantrekkelijker. Ik zal er nog eens uit Palmens roman citeren omdat ik vind dat de schrijfster Clara prachtig beschrijft, ze weet precies hoe ze dat moest aanpakken om haar verdriet gestalte te geven. "Het is *das gewisse Etwas* dat alle echte sterren in zijn wereld gemeen hebben.⁵⁰ Een verdriet, een pijn die je door het hart snijdt, maar die tegelijkertijd hun aantrekkelijkheid vertienvoudigt. Mannen die vallen voor vrouwen als Clara weten het zelf waarschijnlijk niet, maar ze vallen voor dat ene dat ze niet kunnen begrijpen. Ze vallen voor die wond, voor een lijden dat door de schoonheid heen schemert, hoe ingenieus, geestig of hysterisch de vrouwen het ook overschreeuwen" (ibid: 107).

Robin besteedt er veel aandacht aan hoe beroemde, talentvolle en prachtige vrouwen ook andere kant hebben, ze zijn onzeker en ongelukkig en dat is iets dat mannen aantrekt. Ook hij voelt zich door Clara aangetrokken. Hij maakt haar heel vaak op, hij wordt er nooit moe van om haar te bekijken of mooie kleding voor haar te kiezen. Ze gaan vaak ook samen naar bed, maar hier uit hij zich niet zo prijzend over. Ze is volgens hem niet goed in bed.

Toch is hij verdrietig omdat hij niet weet hoe hij Clara moet helpen. "Je moet een vrouw haar lijden niet afnemen, het is vaak het enige waarin ze groots kan zijn" (ibid: 108). Deze karakteristiek is van toepassing op Clara. Robin houdt echter te veel van haar om te kunnen toekijken hoe ze lijdt, hoe ongelukkig zij is. "Als een van zijn katten zo zou lijden, had hij haar allang laten afmaken" (ibid: 111).

Clara zoekt heel vaak troost in het uitgaansleven, in het bedriegen van Lucas en veel drinken. Ze heeft genoeg redenen om Lucas te verlaten maar ze doet dat niet. Zij beschouwt hem als een genie, ze vindt enige van zijn stukken prachtig, maar toch maakt ze soms zijn muziek belachelijk. Ze is een soort provocateur: ze geniet ervan om een ruzie te beginnen, ook al heeft ze er heel vaak weinig argumenten voor. Misschien begint ze deze ruzies omdat ze van verzoening houdt. Lucas weet haar soms te troosten en verzoenen door te zeggen, dat zij zijn engel is en door zijn liefde openlijk te uiten. Dat is wel mogelijk dat dit in het dagelijks leven te weinig voorkomt en daarom moet ze dat door het middel van een ruzie

⁵⁰ Vanuit het vertelperspectief van Robin.

dwingen. Lucas was niet zo attent en men moet hem alles uitleggen of aanwijzen.

Clara voelde zich in de verhouding met Lucas ongelukkig. Ze wilde een beroemde actrice of bijvoorbeeld fotomodel worden, maar dat is blijkbaar nooit gelukt. Desto erger was het voor haar om in nabijheid van Lucas te leven. "Ze wilde een ster zijn, maar ze wilde er niets voor hoeven doen. Het licht dat van de roem van Lucas afstraalde was een te zwak voetlicht geweest voor Clara's glorie, daarin had ze zich vergist. En op elke pagina van haar dagboeken getuigt ze van die vergissing" (Palmen 2007a: 225).

Daardoor zou Clara's vriendschap met Bella uitgelegd kunnen worden. Bella was een succesvolle actrice. Het was voor Clara misschien aangenaam om van Bella's roem te genieten, Clara heeft zelf weinig succes in haar leven gehad. Het is echter ook mogelijk dat Clara haar vriendin benijdde en daarom hadden ze zo veel conflicten.

Het gebrek aan geluk, steun van haar man en weinig persoonlijke succes waren waarschijnlijk de aanleiding voor haar wanhoop geweest, die uiteindelijk op haar dood vooruitloopt. Ze had op het eiland Skyros ook enige keren het voorgevoel dat ze snel gaat vallen. Ze voelde de dood naderen. En ze had zich daarmee misschien ook verzoend.

Clara valt op 26 juli 1981 van het terrasje van een vakantiehuisje op het eiland Skyros in Griekenland in een afgrond en is op slag dood. Ze wordt op de begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam begraven.

4.7.3 Verhouding tussen Clara en Lucas

Clara en Lucas zijn een raar stel. Men kan moeilijk begrijpen waarom deze twee eigenlijk met elkaar leven. Ze zijn beiden heel verschillend, op één ding na: ze zijn beiden eenzaam. En wat meer, ze hebben beide een soort "onvermogen tot liefhebben en liefgehad worden" (Palmen 2007a: 295). Ze hebben voor elkaar gekozen omdat ze beiden een probleem met liefhebben hebben. Ze hebben altijd een afstand van elkaar geschapen, wat ook te zien is in hun huiselijke communicatie: thuis lieten ze vaak briefjes op de trap, ze hebben kunstmatig een afstand gecreëerd.

Ieder leefde in een eigen wereld: Clara dronk veel om te vergeten en ging vaak uit,

waar ze regelmatig Lucas bedroog. Lucas sloot zich af in zijn muzikale wereld, in zijn zolderkamer met zijn piano. Rafaël beschrijft Lucas als "een volstrekt contactgestoorde man die nergens zo naar hunkert als naar contact met iedereen die zijn pad kruist" (ibid: 295). Clara bevond is in een geheel andere situatie: ze was een hartstikke mooie vrouw, die – als ze dat zou willen – bewonderd zou kunnen worden en op handen worden gedragen.

Hun relatie was niet ideaal. Ze hadden herhaaldelijk ruzies en het was waarschijnlijk Clara die al die ruzies veroorzaakte, omdat ze verschrikkelijk probeerde. Ze had weinig begrip voor Lucas' werk, benijdde zijn succes dat zij zelf niet heeft bereikt en was verdrietig dat ze nooit haar man volledig kon krijgen. "Alle mannen kon ze krijgen, maar die ene, de man met wie ze haar leven deelde, was de man naar wie ze het heftigst verlangde. Het was de man die ze nooit kon krijgen zoals ze hem wilde hebben" (ibid: 230).

De ruzies werden bijna dagelijkse routine, ze konden hier eigenlijk niet zonder. Der Bub beschrijft hun verhouding heel kernachtig als hij zegt "zoals Lucas en Clara elkaar afslachtten, heb ik zelden meegemaakt" (ibid: 292). Dit is echter iets in Lucas dat hem dwingt om mensen te pesten of af te slachten. Clara zegt het zelf : "Lucas houdt alleen van anderen om ze te kunnen afvallen" (ibid: 294) en door iedereen te pesten kan hij zijn eenzaamheid in stand houden. Zo te zien is hun verhouding heel gecompliceerd en men kan zich erover niet verwonderen dat Bella onwaarschijnlijk vond dat zich deze twee op de geplande vakantie zouden kunnen verzoenen. Ze hebben al vaker de kans gehad maar dat is nooit gelukt.

De mislukking in hun verhouding wordt ook door het feit ondersteund dat Lucas homoseksuele neigingen heeft. Dat leidt ertoe dat hij nooit echte liefde voor Clara kan voelen en hij durft ook in hun huis mannen of jongens te versieren, vóór Clara's ogen. Dat moet verschrikkelijk zijn om zo iets aan te moeten zien.

Clara vertelt iedereen dat ze wel weg wil van Lucas, maar pas als Quint ouder wordt, omdat zij heel goed weet dat een kind zijn vader nodig heeft. De vrienden van Clara geloven echter niet dat ze Lucas zou kunnen verlaten: ondanks alles is er een bepaalde band tussen deze twee en ze houdt van hem, ook al is het op een vreemde manier. De leeftijd van Quint is maar een voorwendsel om nog naar verzoening te zoeken. Bella ziet dat het geen echte reden is. "Quint snapt met zijn tien jaar meer dan Lucas ooit begrepen heeft en ooit zal begrijpen.

Quint is honderd keer volwassener dan hij. Die ziet alles, die begrijpt alles, daar heb je meer een man aan dan aan Lucas" (ibid: 79). Eigenlijk is Quint het laatste wat hen nog verbindt, want hij is "de sterkste schakel van dit broze drietal" (ibid: 159).

Quint is eigenlijk ook problematisch in hun verhouding. In de geboortelijst van Quint staat dat de vader onbekend is. Lucas liet uiteindelijk een bloedtest uitvoeren, maar een lange periode leed hij veel onder de onzekerheid van het vaderschap en toen ze ruzies hadden, had Clara hem toegeschreeuwd dat Quint niet van hem was. Dat was uiteindelijk niet het geval, maar vrienden van Clara zouden niet verrast zijn als het wel het geval was geweest.

Lucas bleek zich geen zorgen te maken over uitstapjes van Clara en het feit, dat ze hem regelmatig bedroog. Hij is soms als een kind dat alles uitgelegd moet krijgen. Hij merkt bijna nooit wat er om hen heen gebeurt.

Lucas wijdt weinig aandacht aan Clara en ook als hij zijn gevoelens wil uitdrukken door een stuk aan haar op te dragen, wordt dat door Clara niet gewaardeerd. Hij draagt aan haar een stuk op, genoemd *Cherem*.⁵¹ Daaromtrent ontstaat een heftige ruzie, omdat Bella Lucas verdedigt dat hij gewoon iets aan zijn vrouw wilde opdragen, maar Clara verwijt hem dat hij precies dit stuk aan haar heeft opgedragen. Hij heeft vervolgens het gevoel dat zij het versimpelt, ze heeft er geen verstand van. Vervolgens verwijt hij haar dat haar wereld zich beperkt tot de klerenkast en dat zij maar voor onnutte en onbelangrijke dingen zorgt, terwijl ze geen verstand heeft van de echte kunst. Uiteindelijk komt het tot een verzoening want dat is iets wat Lucas kan. Hij noemt haar 'mijn engel' en weet altijd iets te zeggen om haar te troosten en op haar gemak te stellen. Dat is maar een ander bewijs ervoor dat er een soort band tussen deze twee bestaat.

Robin begrijpt waarschijnlijk meer van Clara dan Lucas. Ze kunnen elkaar vertellen wat bij Lucas nooit gezegd mag worden. Ze lezen thuis stiekem de krant die Lucas haat (De Telegraaf), omdat er slechts geruchten staan over andere mensen. Lucas bekritiseert haar vriendschap met Robin en vindt dat hij een negatieve invloed heeft op Clara, maar daarop weet Clara te antwoorden dat het leven met hem ook niet zo 'verheffend' is (ibid: 221).

⁵¹ Zie het hoofdstuk 6.4

4.8 Stijl

De roman van Connie Palmen was voor mij moeilijk leesbaar. Er zijn meerdere redenen voor. Palmen heeft een moeilijke woordenschat. Ze gebruikt ook veel buitenlandse woorden, soms ook citaten in het Frans, Engels of Duits.

Ze gebruikt meestal korte of normaal lange zinnen, maar vanwege het wisselende perspectief is het soms moeilijk om te begrijpen wie er aan het woord is. Haar roman is ook moeilijk leesbaar omdat ze vaak lange passages schrijft die een personage of een verhaal weergeven. Zo zijn er verhalen over componisten, spiritualisme of politiek. Deze passages zijn heel vaak flashback of herinneringen.

In de tekst zijn ook gesprekken weergegeven, maar het gros van de tekst is gevuld met gedachten over de maatschappij en relaties, herinneringen van hoofdpersonages of beschrijvingen van enkele gebeurtenissen.

Het boek is in vijf bedrijven verdeeld, anders wordt er soms een witte regel gebruikt die de hoofdstukken verdeelt. Dat maakt het lezen een beetje moeizaam omdat de hoofdstukken lang zijn en in enkele passages is er weinig actie vanwege het beschrijvend karakter ervan. In vind Palmens roman leesbaar, maar enige theoretische passages zijn voor mij te gedetailleerd en ze vragen goede kennis op dat gebied. Zulke passages betreffen vooral muziek.

Er worden in de tekst enkele gedichten weergegeven, ook de rouwadvertentie van Clara staat er bij, net als enkele brieven van Lucas en Clara.

4.9 Motto

Het motto van deze roman is een stuk van een liedje van Rolling Stones, uit *Sympathy for the devil* (1968).

"But what is confusing you is just the nature of my game"⁵²

Connie Palmen legt tijdens de lezing bij de Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam dit motto uit. De roman heeft namelijk de bedoeling om dubbelzinnigheid en verwarring te wekken (Palmen 2007b). Het motto presenteert dus de roman aan de lezer (ibid).

Voordat ik Palmens uitleg van het motto las is er in mij nog een ander idee opgekomen. Volgens mij kan het motto naar het gedrag van de Lucas na Clara's dood verwijzen. Lucas liet een happening als haar begrafenis organiseren, hij bleek het hoogtepunt van zijn carrière te hebben bereikt en hij beleefde een vrijheid die hij nooit eerder had gekend. Dit alles veroorzaakte de vervreemding van zijn vrienden en vervolgens zijn verbanning uit De Tafel.

Het motto kan volgens mij ook Clara betreffen. Waarom blijft ze in het problematische huwelijk met homoseksuele Lucas? Waarom vernietigt ze zichzelf? Waarom is ze gevallen? Ik denk dat haar gedrag ook veel van haar vrienden in verwarring bracht, volgens mij was er niemand in haar vriendenkring die haar geheel had kunnen begrijpen.

⁵² Palmen 2007a: 5. Palmen vertaalt dit citaat als volgt: "Maar wat u in de war brengt, is nu juist de aard van mijn spel" (Palmen 2007b).

5. Vergelijking van Vondel en Palmen

5.1 Verdeling in bedrijven

Het eerste wat mij is opgevallen bij het opendoen van Palmens *Lucifer*, was de verdeling van de roman in vijf bedrijven, net zoals bij Vondel. Ik vraag me af of er overeenkomsten voorkomen in de verdeling van de bedrijven. Ik wil ook naspeuren in hoeverre zich de belangrijkste momenten van de handeling op gelijke plaatsen in deze twee boeken bevinden. Hierbij zal ik gebruik maken van de traditionele Aristotelische verdeling van de tragedie⁵³.

5.1.1 Opdracht en motto

Het begin van de twee boeken verschilt, omdat Palmes haar roman aan niemand opdraagt, het boek wordt alleen ingeleid door een motto, een stuk van een liedje van Rolling

⁵³ Op basis van Lexicon van literaire termen.

Stones⁵⁴.

Vondel draagt de tragedie aan de Duitse keizer op. Vondel beschouwt Ferdinand III als een persoon, die veel gedaan heeft om vrede in Europa te behouden. Toch wil hem Vondel attent maken op het feit dat het Christendom bedreigd wordt door de Turken en dat macht makkelijk misbruikt kan worden, zoals het dat geval in Vondels *Lucifer* is.

5.1.2 Eerste bedrijf

Vondels eerste bedrijf begint met de scene in de hemel, waarin Apollion verkondigt, wat hij op aarde heeft gezien. Hij kwam net van beneden, waar hij op inspectie was. Hij bezingt de aarde, pracht van de natuur en de mensheid. Hij raakt in gesprek met Belial en Belzezub.

Apollion beschrijft Adam en Eva als geheel ideaal geschapen, ze zijn zuiver van zonde en kennen liefde, die eigenlijk engelen niet kennen. De engelen benijden de mensen, vanwege het ideale wat de mensen omringt. In de toekomst is de mensheid voorbestemd om zich verder uit te breiden en blijken machtiger te zijn dan engelen. De engelen geloven echter steeds dat God dit belet, mensen worden niet machtiger, dat kan God hen toch niet aandoen. De hiërarchie van het engelendom wordt er beschreven en uiteindelijk bezingt de rei van engelen God.

Er zou sprake kunnen zijn van de expositie, omdat de eerste spanning verschijnt tussen de engelen, die niet goed Gods besluit begrijpen. De natuurlijke orde werd gestoord en dat veroorzaakt een grote ophef in de hemel.

Ook Palmens roman begint met een beschrijving van een menigte mensen, die opgewonden iets bediscussiëren. Connie Palmen is net aan het wandelen als zij dit gezelschap op een terrasje van een Amsterdams café ontmoet. Het speelt zich af in het jaar 2005. Het is 24 jaar geleden dat Clara Vewers, vrouw van de bekende componist Lucas Loos onder onduidelijke omstandigheden van het terras in een afgrond is gevallen en op slag dood was. Nooit werd er echter verklaard hoe ze is gevallen en wat de aanleiding daarvoor kon zijn. Er ontstonden hierover veel geruchten die de eerste spanning, dat wil zeggen de expositie, in dit

⁵⁴ Zie het hoofdstuk 4.9

boek voorstellen.

Net als de engelenhiërarchie in *Vondel*, die in het eerste bedrijf wordt uitgelegd, krijgen we ook hier een klein overzicht van de hoofdpersonages, die later in het verhaal voorkomen. Ook al worden nauwkeurige beschrijvingen pas later, in de loop van het verhaal, aangeboden, de eerste kennismaking vindt hier plaats. Beiden, zowel *Vondel* als *Palmen* schilderen hun personages op basis van levenssituaties, waarin de personages zich bevinden. Natuurlijk, *Vondel* had er minder plaats voor zijn beschrijving, omdat hij het toneel op dialogen moest baseren.

Net als *Lucifer*, die het slechte bericht te horen krijgt, wordt *Palmen* in het eerste bedrijf betrokken bij het verhaal over *Lucas Loos*. Door te luisteren herinnert zij zich aan de zin in de rouwadvertentie, die tot nu toe onduidelijk blijkt en ze beslist op zoek te gaan naar de waarheid. Zij beschrijft hier de genese van de roman. "Ik wist niet dat ik op dat moment op mijn verhaal afstevende en dat daar, op een terras in Amsterdam, de speurtocht begon die me een jaar lang volledig in beslag zou nemen. Het zou een tocht zijn langs de afgronden van een turbulent huwelijk en een evenzo turbulente tijd, een queeste naar de betekenis van een eenzame zin in een dodenadvertentie en naar de waanzin van een kunst die zelfs atheïsten in het bestaan van God doet geloven: de muziek" (*Palmen 2007a: 13*).

Beiden, zowel *Palmen* als *Lucifer*, werden door deze boodschap beïnvloed. *Lucifer* zou zonder dit te weten ook misschien een gewone stadhouder kunnen blijven. Het verschil is echter dat het met *Palmen* niet slecht afloopt⁵⁵.

Een ander motief dat in beide boeken voorkomt, zijn de verdeelde meningen, namelijk over de dood van *Clara* of andere mening onder de engelen. Enkele engelen proberen aan het begin God te verdedigen, zoals bv. *Belzezub*, maar ze veranderen later van standpunt. In *Palmen's Lucifer* hebben de mensen steeds dezelfde mening, omdat het verhaal zich niet verder ontwikkelt, men kijkt eerder terug, waar hun mening zich nog kon ontwikkelen.

Palmen gaat terug, in flashbacks, op speurtocht naar de waarheid over *Clara Vewers*, om haar dood op te helderen. Hier zie je hoe de mensen op haar dood reageren en sommige

⁵⁵ Als men niet aan de recensies over haar nieuwe roman denkt. De reacties op haar roman worden beschreven in het hoofdstuk 9.

werkelijk van mening veranderen. Als Palmen hen in 2005 ontmoet en ze interviewt, hebben ze er echter al een vaste mening over.

De ontwikkeling van deze twee verhalen wordt anders aangepakt. In Palmens *Lucifer* begint het verhaal bijna met het einde, het ontwikkelt zich verder alleen in het vijfde bedrijf. Vondels *Lucifer* gaat steeds verder, het hoogtepunt is aan het einde van het boek, ook al eindigt het verhaal open⁵⁶.

In Palmens verhaal komt een soort fatalisme voor. Palmen gelooft, dat ze "op het goede moment op de goede plek was" (Palmes 2007a: 27) en daarom kreeg ze de kans om betrokken te zijn bij het verhaal. Lucifer had geen keuze⁵⁷, hij zou sowieso achter het nieuws over het mensdom en het leven op aarde komen.

Een overeenkomst in de opbouw van het boek is dat noch Lucifer, noch Lucas Loos (allebei beginnend met letter 'L', hoe opvallend) in het eerste bedrijf zelf voorkomen. Hetzelfde geldt ook voor het vijfde bedrijf: in Vondel wordt alleen de slag beschreven, waarin Lucifer heeft verloren, in Palmes ontmoeten de vrienden van De Tafel elkaar, om over Lucas en Clara te spreken en het geheim van haar dood aan Palmes te onthullen.

5.1.3 Tweede bedrijf

In het tweede bedrijf is het nieuws over de mens in de hele hemel verspreid en de engelen leveren kritiek op de mens, de mens zou zich toch voor engelen moeten buigen en niet omgekeerd. Ze voelen zich in hun posities bedreigd, er ontstaat een colisie.

Hier zie ik een parallel met Palmes. Net als de stadhouder, die zijn macht en positie gaat verliezen aan de opkomende mensheid, voelt ook Lucas Loos zich bedreigd. Langzamerhand begin ik het gevoel te krijgen dat er veel overeenkomsten en parallellen bestaan tussen de personages Lucas Loos en Lucifer⁵⁸.

In het tweede bedrijf van Palmes roman wordt de dag beschreven, waarop Clara sterft. Kort voordat zij van het terras is gevallen hadden ze ruzie met Lucas. Lucas weet zich echter met Clara te verzoenen. Ik zie hierin een parallel met Vondel, die – ook al wat later –

⁵⁶ Deze tragedie is mogelijk een gedeelte van een trilogie, zoals ik in het hoofdstuk 3.6 heb beschreven.

⁵⁷ Dat hangt samen met de vraag of hij voorbeschikt was, wat beschreven wordt in het hoofdstuk 3.

⁵⁸ Op de vraag, waar de twee hoofdpersonages zich bedreigd door voelen ga ik in het hoofdstuk 5.2.3 in.

Rafaël in het vierde bedrijf tot Lucifer laat spreken, om hem te overtuigen van verzoening, wat bijna lukt. Helaas wint zijn trots en nijd en dat leidt tot zijn ondergang.

Zoiets gebeurt ook in *Palmen* omdat Lucas weinig aandacht besteedt aan Clara en een gesprek voert met de jonge Amerikanen, wat ertoe leidde, dat Clara in de afgrond is gevallen. Zou hij bij haar zitten of haar een kans geven om aan het gesprek deel te nemen, zou alles helemaal anders kunnen zijn. Dit bedrijf in *Palmen's Lucifer* zou beschouwd kunnen worden als een catastrofe in het verhaal, dat is het hoogtepunt van het verhaal waar alles om draait.

Als men echter bedenkt, dat de mogelijke *Lucifer* in *Palmen's* roman Lucas Loos is, vindt zijn val pas later in de roman plaats. Zijn val wordt pas in het vierde en vijfde bedrijf beschreven. In dit geval is de opbouw van deze roman wel te vergelijken met de tragedie *Lucifer*. De val van Clara is één van de eerste aanleidingen voor Lucas' val.

In het tweede bedrijf wordt voor de eerste keer Clara's val beschreven, zonder alle details te weten. Lucifer is eigenlijk ook tot een val voorbeschikt, omdat hij voor opstand beslist. De definitieve beslissing vindt pas plaats in het vierde bedrijf, wanneer hij na het gesprek met Rafaël besluit om verder te gaan met de opstand en de strijd niet op te geven.

De dood van Clara veroorzaakt in Amsterdam een groot aantal geruchten, net als de boodschap uit het aardrijk in Vondels treurspel. In *Palmen* zijn dat haar vrienden, mensen uit de kunstenaarssociëteit De Tafel, die de geruchten en verdenkingen tot leven brengen. In Vondel zijn dat de engelen Belial, Belzezub, Apollion en Lucifer, die zich altijd ontevreden uitspreken over het feit, dat God zo veel macht en recht heeft gegeven aan zoiets laags als de mens.

5.1.4 Derde bedrijf

In het derde bedrijf van Vondels tragedie staat het motief 'nijd' centraal. In de hemel speelt zich de handeling af onder de opstandige engelen, die nijd voelen tegen de mens, die hun positie zou kunnen verwerven. Hun ontevredenheid groeit en ze zijn bereid om voor hun waarheid te gaan vechten. In de Aristotelische tragedie wordt deze fase crisis genoemd.

Clara voelt nijd tegen Lucas, die met de Amerikanen op het strand flirt en tegen zijn personage in het algemeen. In vergelijking met haar heeft hij al wat in zijn leven bereikt, zij

echter niet. Ze had veel dromen maar nooit zijn ze vervuld. Dit wordt tot hoofdthema van het tweede bedrijf⁵⁹. De crisis in *Palmen* betreft dus vooral de ontwikkeling van de verhouding tussen Clara en Lucas.

In het derde bedrijf laat zich heel goed het verschil zien in het lijden. Clara leeft om te lijden, maar ze doet er niets tegen (als ik niet spreek over het regelmatig bedriegen van Lucas, uitgaan, veel drinken en dergelijke). De Luciferisten zijn ontevreden en lijden onder de onzekerheid, die door de komst van de mens wordt veroorzaakt. Ze gaan echter in opstand. Het verschil tussen Clara en het engelendom zou kunnen zijn dat de engelen wel een leider hebben. Dit is in tegenstelling met Clara, Clara heeft er juist geen.

Ze staat er alleen voor in de strijd, alleen in haar verdriet. Het enige personage dat haar kan helpen is misschien Robin, haar oude vriend en bewoner van haar huis in Amsterdam. Haar beste vriendin Bella weet veel over haar problemen met Lucas, maar ze geeft haar eerder leiding in de richting van 'waarom verlaat je Lucas niet?'. Clara gelooft echter steeds dat alles goed kan komen tussen haar en Lucas, dat is haar levensdoel. Ook de vakantie in Griekenland was een poging tot verzoening.

Een ander motief in dit bedrijf is hoe het engelendom wordt gesplitst in de opstand, enkele engelen blijven trouw, enkele gaan in opstand. De versplitsing van een groep komt ook in *De Tafel* voor, waarin drie meningen over Clara's dood te beschrijven zijn: sommigen geloven dat het om een ongeluk ging, enigen geloven dat Lucas Clara heeft vermoord en uiteindelijk denken velen dat Clara zelfmoord pleegde, want daarvoor was ze ongelukkig genoeg.

In *Palmen* en *Vondel* komt een gelijknamig personage voor, Rafaël. In *Vondel* gaat het om een gevoelige engel, die zich beroerd voelt door de blindheid en het lot van Lucifer en hem wil helpen. In *Palmen* probeert Rafaël te begrijpen, wat Lucas voelt en gaat op zoek naar sporen van voorgevoelens van Clara's dood en langzamerhand raakt hij ervan overtuigd dat haar dood geen toeval was. Hij staat dus niet geheel aan de kant van Lucas, net als de engel Rafaël, die ook bij de trouwe engelen blijft. Dezelfde namen in beide boeken kunnen wel

⁵⁹

De nadere blik op verschil tussen deze twee wordt aangeboden in het hoofdstuk 4.7.3.

opzettelijk gebruikt worden. Beide personages bieden een soort reflectie aan de hoofdpersonages en proberen ze te redden.

5.1.5 Vierde bedrijf

In Vondels *Lucifer* staat het verhaal in de teken van voorbereiding op de strijd, die de engelen denken te winnen. Ook al begint Lucifer te beseffen welke gevolgen zijn besluit zal hebben en komt tot inzicht, het is te laat om van mening te veranderen. Hier bevindt zich de peripetia van Vondels tragedie, de grootste wending is dat Lucifer zijn beslissing niet terug mag nemen (Vondel 2004: 297).

In *Palmen* wordt de begrafenis op de begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam nauwkeurig beschreven. Heel belangrijk is dat Rafaël zijn onderzoek naar Lucas Loos 'Lucifer' wil noemen, hij begint de parallel tussen deze twee personages te zien. Er wordt in dit hoofdstuk veel over de duivel in muziek gesproken.

Verder is er sprake van belangrijke momenten uit het leven van onze twee helden. Voor zowel Lucas als Lucifer zijn de situaties op het eerste gezicht ongelukkig en negatief, maar na nader onderzoek blijkt dat het lijden het begin van iets goeds voorstelt. Lucas vindt na Clara's val makkelijker de weg tot de ontdekking van de klankklok, wat het hoogtepunt van zijn carrière is en Lucifer mag met behulp van andere gevallen engelen Eva verleiden, wat een volledige wraak voorstelt.

Beide helden zijn vervolgens ook uitgesloten van een kring: Lucas van de kring van zijn vrienden, genoemd De Tafel en Lucifer uit de hemel. Hier begint ook hun ondergang. Deze twee blijken heel gelijk te zijn aan elkaar. Lucas' verbanning kan als een peripetia, een wending in het verhaal beschouwd worden. De verbanning is een andere aanleiding voor zijn val, sinds die tijd gaat het niet meer zo goed met hem.

5.1.6 Vijfde bedrijf

Het laatste bedrijf wijdt Vondel aan het verslag over de val van Lucifer. De slag wordt beschreven, het is een catastrofe dat elke tragedie afsluit. Vervolgens komt er de wraak aan orde, die Lucifer op aarde heeft aangericht.

Ook in *Palmen* is de wraak een belangrijk thema van het laatste bedrijf. Lucas sterft eenzaam, zonder vrienden, op enige wijze onbegrepen. Dat is eigenlijk ook zijn val en dus een catastrofe in het verhaal. Een belangrijk motief stelt hier ook de verraad voor: Lucas heeft zijn vrienden en collega's aan *De Tafel* verraden, Lucifer heeft Gods vertrouwen verraden.

Ook in *Palmen* is Lucas Loos niet meer aan het woord. Er worden conclusies getrokken uit het onderzoek 'Lucifer', men biedt een verslag van de belangrijkste momenten uit Lucas' leven aan om aan te duiden, wanneer zijn ondergang is begonnen. Lucas is op deze ogenblik al dood en kan zijn handeling niet meer uitleggen of zich verdedigen. De opbouw van *Palmen* en *Vondel* is hier dus gelijk.

Net als Lucas heeft inderdaad ook Clara geen kans om laatste woorden uit te brengen na de val. Zij speelt in dit bedrijf geen rol meer, zij is afwezig. Clara was op slag dood, ze kon niets meer zeggen⁶⁰.

5.1.7 Samenvatting

Ook in *Palmens* roman is de traditionele verdeling van de tragedie herkenbaar.

Het eerste bedrijf in *Palmens* roman kan zeker als een expositie beschouwd worden en de colisie in het tweede bedrijf is ook herkenbaar. Het gaat om een colisie wat de verhouding tussen Clara en Lucas betreft. Dit bedrijf is een aanleiding tot Lucas' val. Clara gaat in dit bedrijf 'vallen', maar ze is niet het hoofdobject van deze tragedie. Dat is volgens mij haar man Lucas, die veel overeenkomsten heeft met de aartsengel Lucifer uit *Vondels* tragedie.

De crisis vindt in het derde bedrijf plaats. Het gaat niet alleen om de crisis tussen de twee echtgenoten, maar ook de verdeeldheid van de meningen in hun vriendenkring, *De Tafel*.

In het vierde bedrijf komt een belangrijk moment voor: Lucas wordt verbannen uit *De Tafel* en dat verandert voorgoed zijn leven en carrière. Ook Lucifer is voorbestemd om te vallen, omdat hij zich niet door Rafaël laat overtuigen om te stoppen met de opstand. Deze belangrijke momenten kunnen als peripetia beschouwd worden.

In het vijfde bedrijf wordt – net als bij *Vondel* – de val van het hoofdpersonage

⁶⁰ Ook al beweerde Lucas voor lange tijd van wel. Dat deed hij om haar dood wat poëtischer te maken oftewel haar vrienden en familie te troosten.

beschreven. Geen van hen speelt hier de actieve rol, er wordt alleen door anderen over hen verteld.

De verdeling is dus ook in Palmens roman herkenbaar, maar er is zeker geen eenheid van handeling, er zijn veel andere verhalen en subhandelingen bij toegevoegd, dus de ontwikkeling van de tragedie is niet zo duidelijk. Er is geen sprake van eenheid van tijd en plaats, de roman speelt zich binnen enkele tientallen jaren, op verschillende plaatsen af.

5.2 Vergelijking van de hoofdpersonages

5.2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik de overeenkomsten tussen Vondels Lucifer en mogelijke Luciferiaanse personages in Palmens roman analyseren. Daarom wil ik de personages grondig bestuderen en mogelijke parallelen analyseren.

5.2.2 Lucas Loos

Een mogelijke centrale Lucifer in de roman van C. Palmen is Lucas Loos. Dat duidt Connie Palmen zelf aan in haar roman. Ook de keuze van de naam in haar roman, Lucas Loos – beginnend met twee keer 'L', net als de naam Lucifer met een 'L' begint – vind ik opvallend en het geeft onmiddellijk aanleiding tot het idee dat Lucas een Lucifer is.

Ik probeer de Lucifer uit Vondels tragedie en Lucas Loos te vergelijken. Er is een parallel dat mij is opgevallen. Voor Lucas Loos is typerend dat hij heel actief voor iets strijdt, maar later verandert hij van standpunt. Hij ontkent zichzelf bijna door later iets heel anders te propageren. Dat maakt hem onbetrouwbaar.

Ook Lucifer is ondoorgrondelijk. Hij vecht voor zijn waarheid en vanaf het moment, dat hij hoofd van de oproerige engelen is geworden, veranderde hij niet van standpunt. Hij is vastbesloten om God te beschermen door tegen hem in opstand te gaan. Hij twijfelt alleen een keer een beetje, als Rafaël hem toespreekt.

De vraag is echter waarom hij zo radicaal van standpunt veranderde toen hij over de mensen op aarde hoorde? Waarom gaat hij direct in opstand? Hier blijkt een probleem van

interpretatie te bestaan. Men is het er namelijk niet over eens of zich Lucifer van zijn fout bewust was. Misschien geloofde hij echt dat hij daardoor trouw aan God blijft en hem beschermt!⁶¹

Het is dus moeilijk te zeggen of hier sprake is van een parallel of een verschil tussen deze twee hoofdpersonages. Dat is de zaak van interpretatie.

Er rijst nog een vraag in Vondel. Wil ook Lucifer een hogere positie bereiken door in opstand te gaan tegen mensen? Of wil hij alleen zijn positie verdedigen? Er is geen aanwijzing in Vondel over de bedoeling van Lucifer, het blijkt dat hij echt alleen de huidige stand van zaken wil behouden, hij denkt niet aan een hogere positie, ook al doet hem het gevoel leider te zijn goed. Hij laat zich makkelijk door de opstandige geesten ophitsen, ook al ziet hij dat de kans klein is om te winnen en helaas ziet hij niet dat hij iets misdoet. Gods besluit is onaantastbaar. Aan het begin heeft Lucifer echter het gevoel dat hij met andere engelen gaat vechten, niet tegen God.

Net als Lucifer heeft ook Lucas een groot ego, het doet hem goed als hem iemand bewondert en als autoriteit ziet. Daarom doceert hij op het strand de Amerikaanse jongens, die voor hem bewondering voelen. Hier speelt echter ook de lichamelijke aantrekkelijkheid een rol, omdat Lucas homoseksueel is.

Wat de beweegredenen voor de verraad van beide 'Lucifers' waren is een gecompliceerde vraag die ik al in vorige hoofdstukken probeerde te beantwoorden. Het gedrag van beiden is eigenlijk een zekere aanleiding tot een val. Men zegt over Lucas: "Typisch Lucas, snakkend ernaar bij een groep te horen en organiseerde vervolgens gewild of ongewild zijn eigen excommunicatie" (Palmen 2007a: 125). Lucifer bereidt ook zijn eigen excommunicatie voor door zich in een al van tevoren verloren strijd te begeven.

Over Lucas wordt gezegd dat hij zich soms als een papegaai gedraagt⁶² (ibid: 182). Ik heb ook hetzelfde gevoel bij Lucifer die de andere engelen volgt en zich door nijd laat voeren. Ik vind dat echter raar omdat er in Vondels tragedie geen sprake was van vroegere zaad van

⁶¹ De mogelijke interpretaties werden in het hoofdstuk 3.13 beschreven.

⁶² Daarmee bedoelt Palmen dat hij meningen van anderen overneemt en snel van mening verandert.

ontevredenheid met God en nu, als er één problem blijkt te verschijnen, wil hij direct in opstand gaan. Het probleem is dat Lucifer niet beseft dat hij God verraadt, terwijl Vondel hem als een verrader sugereert. Hier zie ik een overeenkomst met Lucas Loos, die zijn verraad aanvankelijk niet beseft, hij beseft het pas als hij uit De Tafel wordt verbannen. Dat is echter te laat. Voor Lucifers verraad komt ook een straf, hij wordt uit de hemel verbannen.

Er rijst nog een vraag bij Lucas: is hij schuldig aan de dood van Clara? Deze vraag wordt nergens beantwoord, het politieonderzoek bewees zijn schuld niet. Ook de uitspraak van Puck aan het einde van de roman duidt erop dat Lucas in het algemeen als onschuldig wordt beschouwd.

Lucas heeft volgens Palmen net als Lucifer (de stadhouder van God) een functie. Palmen noemt de componisten de 'boodschappers van goden' (ibid: 150) en dit past heel goed bij Lucas omdat hij heel vaak probeerde om mensen tot God te bekeren, ook als ging het vaak om een soort bijgeloof of zijn eigen religie.

5.2.3 Lucas' concurrentie

In het bijbelse verhaal worden de engelen door de mensheid bedreigd. Ik vraag me echter af wie in Palmens verhaal degene is die Lucas Loos bedreigt? Er zijn er volgens mij meer.

Ten eerste denk ik dat zijn carrière bedreigd wordt door zijn vrouw, Clara Vewers. Zonder Clara kan Lucas namelijk zijn gang gaan, inderdaad ook mannen versieren. Na haar dood weet hij eindelijk ook wat verdriet is en kan een requiem schrijven, wat al gedurende een lange periode zijn droom was. Na haar dood kan hij top van zijn carrière bereiken. Misschien was Clara de diablolo⁶³ in de muziek die Lucas miste om een nieuwe harmonie te ontdekken en daardoor de crisis in harmonie op te lossen. Met deze diablolo bedoelt Palmen volgens mij de overbrugging, de verbinding van de twee kegels. De dood van Clara was waarschijnlijk de laatste schakel in zijn werk die hij miste om zijn ontdekking op het gebied

⁶³ Behalve de diabolische interval, beschreven in het hoofdstuk 5.2.4, betekent diablolo ook een voorwerp waarmee je kan jongleren, het is een speelgoed afkomstig uit China. Het bestaat uit twee kegels die aan hun top aan elkaar zijn verbonden.
Gebaseerd op: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Diablolo>.

van muziek te kunnen voltooien.

Ten tweede kon hij zich bedreigd voelen door zijn vrienden uit De Tafel. Er ontstond langzamerhand een afstand tussen hem en zijn vrienden: omdat ze weinig begrip voor Lucas' daden hadden, niet zo veel begrepen van waar Lucas zich mee bezig hield en ook vanwege zijn gedrag na Clara's dood.⁶⁴ Het ergste was echter waarschijnlijk zijn verandering van standpunt en zijn verraad: wat hij vroeger bekritiseerde begon hij nu te prijzen. Het Concertgebouworkest, waar hij zich samen met zijn vrienden uit De Tafel tegen verzette, voerde een paar jaar later zijn Tweede Symfonie uit.

Ten derde zie ik een grote vijand in de Canadese componist Claude Vivier⁶⁵. Hij begint ongeveer in dezelfde tijd aan een opera dat hetzelfde thema heeft zoals Loos' opera *Het Tribunaal*⁶⁶. De dood van Tsjajkovski boeit beide componisten in hoge mate. Ze weten het niet van elkaar en ze kennen elkaar niet. Vivier laat het nieuws over zijn concurrent Loos koud, maar Lucas wordt woedend als hij over Vivier hoort. Hij voelt zich bedreigd, hij ziet in hem een grote concurrent.

De timing van de dood van Vivier, kort nadat hij met zijn opera is begonnen en kort nadat Lucas dit nieuws hoorde vind ik opvallend en het zou mij niet verrassen als er een samenhang zou bestaan tussen Lucas en zijn dood. Dat heb ik eigenlijk ook lang gedacht, omdat deze informatie pas aan het einde van de roman verschijnt, waar al meerdere verdenkingen werden uitgesproken. Het feit, dat Lucas zich door Vivier bedreigd kon voelen, versterkt nog meer de verdenking. Ik had ook lang het gevoel dat Palmén deze verdenking suggereert. Lucas heeft echter Vivier niet vermoord.⁶⁷

Alle deze drie feiten of omstandigheden hebben volgens mij tot zijn val geleid: verlaten door vrienden, zonder vrouw en familie en weinig succes met zijn muziek.

5.2.4 De duivel in de muziek

⁶⁴ De begrafenis die Lucas liet organiseren beschouwden ze als een feestje en hadden het gevoel dat dit niet hoort. Ook het feit dat hij nooit precies vertelde wat er die nacht in Griekenland gebeurd is hielp niet, net als het feit dat hij openlijk weinig verdriet toonde.

⁶⁵ Besproken in het hoofdstuk 7.5.

⁶⁶ Besproken in het hoofdstuk 6.4.

⁶⁷ Zie het hoofdstuk 7.5.

Palmen laat in haar roman *Rafaël* een portret over Lucas Loos schrijven en dit portret heet 'Lucifer'. Lucas gaat akkoord dat het portret Lucifer genoemd gaat worden. "Een hemelbestormer en trotse rebel, een engel, weliswaar een gevallen, maar nog altijd een engel, wie zou daar niet mee instemmen, al was het voor een streng gereformeerde jongen even slikken om met Lucifer geassocieerd te worden" (Palmen 2007a: 274). Het portret zal zo heten omdat er sprake is van een duivel in Lucas' muziek.

Deze duivel is een diabolische interval⁶⁸, die eigenlijk "de schakel tussen het diatonische verleden en zijn ontdekking van de twaalf drieklanken binnen de chromatische toonladder" voorstelde (ibid: 270). Door deze ontdekking werd de toenmalige crisis in de harmonie opgelost, de ontdekking stelde een overbrugging tussen de "diachronische en chromatische tonaliteit" voor (ibid: 272).

In het bijbelse verhaal is Lucifer volgens Palmen ook een soort van overbrugging. "De duivel in de muziek is Lucifer. Zoals God in de vorm van de Heilige Geest neerdaalde over Judas, zo heeft Hij zichzelf een tegenstander geschapen in Lucifer, de engel die meer van Hem hield dan God kon verdragen. [...] God had Lucifer nodig om vrij te zijn. En Lucifer moest vallen om een overbrugging te kunnen vormen tussen hemel en aarde, net zoals Jezus dat later moest doen. Lucifer maakte de gang van hemel naar aarde, Jezus die van aarde naar hemel" (ibid: 273).

Dat hangt samen met de kwestie van vrije wil of voorbeschikking waaraan ik al veel aandacht in de inleiding over Vondels *Lucifer* besteedde. Het kan dus ook volgens Palmen geen vrije wil zijn van Lucifer om in opstand te gaan, maar God had hem op deze positie nodig, hij had hem opgeofferd. Zonder zijn val kon de ontwikkeling niet verder plaatsvinden.

5.2.5 Clara Vewers

⁶⁸ Het gaat om de verminderde kwint (Palmen 2007a: 272). Palmen definieert het interval ook als volgt: "De duivel in de muziek is een eigenaardig interval dat het octaaf in tweeën splitst en daardoor bij geen van beide helften thuishoort. Het interval is een natuurlijk fenomeen, gehoorzaamend aan de wetten van de harmonie, maar klinkt onnatuurlijk en gedraagt zich onnatuurlijk. Niemand zal het, zoals andere harmonieën spontaan zingen of neuriën. In de Middeleeuwen werd de tussentoon als gevaarlijk beschouwd, te ambivalent, te sinister, te dubbelzinnig. Hij werd de duivel in de muziek genoemd en verboden. Net als de archetypische Lucifer schept de duivel in de muziek een nieuwe harmonie door het scheiden van twee gebieden. Zelf hoort hij zowel bij het ene als bij het andere gebied, natuurlijk en onnatuurlijk, werkelijk en fictioneel, hemels en aards, een engel, maar een gevallen engel" (Palmen 2007, NRC)

In het vorige hoofdstuk heb ik me met de voorbeschikking van Lucifer beziggehouden. Hier zie ik een grote kans om een parateil te trekken tussen Vondels Lucifer en Clara Vewers. Ik wil niet zeggen dat zich Clara als Lucifer gedraagt, maar ze speelt in het verhaal een belangrijke rol. Haar val was, net als de val van Lucifer, nodig om een hoger doel te bereiken (in Vondel gaat het om de verdere ontwikkeling van de mensheid en in Palmen gaat het om de carrière en vrijheid van Lucas Loos).

Clara's dood stelt voor Lucas' carrière een belangrijk moment voor en haar val verkondigt het begin van een nieuwe ontwikkeling in Lucas' muziek. Net als de val van Lucifer was ook de val van Clara nodig om een bepaalde ontwikkeling mogelijk te maken en vrijheid te bereiken (Lucas kan na haar dood doen wat hij maar wil en hij schept zijn eigen hemel).⁶⁹

Lucas' vrijheid en vrije wil leiden helaas tot de val. Het verlies van zijn vrouw en ook het verlies van zijn vrienden en collega's spelen een belangrijke rol. Hij was zijn vrouw en vrienden kwijt maar zijn 'hemelvaart'⁷⁰ (Palmen 2007a: 317) is nu pas begonnen. Hij genoot pas nu van de vrijheid. Ook al bekritiseerde hij zijn verbanning uit De Tafel (hij noemde het een 'karaktermoord') (ibid: 317) hij stond eigenlijk nu aan de top van zijn carrière en niets stond hem in de weg om te componeren wat hij maar wilde en in opstand te gaan tegen alles en iedereen. Helaas lukte zijn carrière niet lang en ook hem stond een grote val te wachten. De klankklok bleek geen groot succes te hebben, hij is verlaten door zijn vrienden en is ziek⁷¹.

Over Clara wordt in Palmens roman vaak als over 'gevallen engel' gesproken. Lucas noemt haar 'mijn engel' en het requiem noemt hij 'het requiem voor gevallen engel' (ibid: 312). Dat wil echter niet betekenen dat Clara als een echt Luciferiaans personage wordt beschouwd. Dat zijn eerder haar eigenschappen en de wijze waarop ze overleedt die haar man en vrienden dwingen om haar 'engel' te noemen.

Clara kan ook vergeleken worden met de mensheid. Er werd vaker over Clara en Bella

⁶⁹ Het gaat om een zolderkamer die omgebouwd is als een werkkamer van Lucas. Nadere beschrijving van de 'hemel' is te vinden in het hoofdstuk 4.6.

⁷⁰ Dat gelooft Lucas, maar zijn vrienden denken dat op dit moment zijn hellevaart is begonnen (Palmen 2007a: 317)

⁷¹ Men moet beseffen dat het geen snelle ontwikkeling is. Clara is in 1981 overleden, Lucas in 2003. In de roman wordt deze periode alleen in flashbacks beschreven en men heeft bijna de neiging om te denken, dat zijn val kort na Clara's dood volgde. Het duurde echter twintig jaar.

gezegd, dat ze van lijden houden. Dat doen mensen in Vondels treurspel eigenlijk ook. Ze worden in een ideale wereld geschapen, maar toch moeten ze zondigen en zo veroordelen zij zichzelf tot problemen en complicaties, tot leven in onzekerheid met allerlei gevaren.

Zoals ik al eerder heb besproken⁷², stelt Clara een bedreiging voor Lucas voor. Clara blijkt dus een personage te zijn dat eerder met de mensheid te vergelijken is, omdat het in Vondels tragedie de mensen waren die de positie van de engelen hebben bedreigd.

5.2.6 Samenvatting

Uit dit hoofdstuk blijkt dat er veel overeenkomsten bestaan tussen Lucas Loos en Lucifer. Lucas kan dus beschouwd worden als het Luciferiaanse personage in Palmens roman en hier is duidelijk te zien dat Palmen voor haar roman Vondels tragedie als inspiratiebron heeft gebruikt.

Ik dacht oorspronkelijk dat Clara een mogelijke Lucifer zou kunnen zijn, maar dat is volgens mij niet het geval, ook al wordt zij vaak in de roman 'de gevallen engel' genoemd. Er bestaat alleen één parallel tussen haar en Lucifer: beide moesten vallen zodat er een hooger doel kon bereikt worden.

6. De roman als verslag van het Nederlandse culturele milieu

6.1 Inleiding

Een Nederlandse lezer is het misschien direct duidelijk dat Connie Palmen een sleutelroman heeft geschreven over de bekende Nederlandse componist, Peter Schat en zijn vrouw Marina Schapers⁷³. Wie dat niet duidelijk ziet begrijpt het heel snel omdat zich achter in het boek een nawoord bevindt waarin Connie Palmen degenen bedankt die haar hun verhalen aanboden over de dramatische dood van Marina Schapers (Palmen 2007a: 351). Er staat ook een literatuurlijst die gebruikt wordt bij het schrijven van deze roman. Het gaat meestal om opstellen van Peter Schat over zijn muziek of bestaande gedichten die na de dood

⁷² Hoofdstuk 5.2.3.

⁷³ Ook al is het niet het geval bij mijn Nederlandse vrienden, Lucas Loos blijkt niet zo goed bekend te zijn, vooral bij mensen op mijn leeftijd.

van Marina verschenen of in brieven van Lucas Loos worden geciteerd.

Voor een Tsjechische lezer is het wat moeilijker. Ik kende Peter Schat hiervoor niet. Ook de affaire rond de dood van zijn vrouw was mij onbekend. Daarom kan ik moeilijk beoordelen of deze roman op waarheid is gebaseerd of niet.

Connie Palmen vermeldt voor alle zekerheid in het nawoord het feit, dat de personages in *Lucifer* allen dat zeggen wat hun door de schrijver in de mond is gelegd (ibid: 351). Ze zegt ook direct dat enkele personages verzonnen zijn en enkelen in werkelijkheid bestaan (ibid: 351). Ze zegt echter niet wie echt bestaat. Ze argumenteert dat ze de echt bestaande mensen niet wil diskrediteren (Palmen 2007b).

Aan de andere kant is het misschien handig om de roman met neutrale ogen te lezen. Cees Noteboom zei in zijn toespraak op de presentatie van de nieuwe roman *Lucifer* dat deze roman door 'een Hongaarse recensent' zou gelezen moeten worden (Fortui 2007). "Het hoefde niet per se een Hongaarse Hongaar te zijn. Noteboom bedoelde een lezer die het boek zuiver als fictie kan lezen, iemand die geen weet heeft van de werkelijkheid waar het boek naar verwijst [...]" (ibid).

In feite kan ik zo'n 'Hongaar' zijn omdat ik weinig kennis van het Nederlandse culturele milieu heb. Ik kon dus de roman zonder vooroordelen lezen of zonder te zeggen dat het beeld van Palmen onjuist is. Ik kan dit boek in principe als fictie beschouwen. En ik vond het boek echt boeiend, misschien ook omdat het fictie voor mij was. Aan de andere kant, als ik het over receptie zal hebben, moet ik altijd naar bestaande recensies verwijzen.

6.2 Peter Ane Schat (1935 – 2003)⁷⁴

Peter Schat is een Nederlandse componist. Hij is op 5 juni 1935 in Utrecht geboren als zoon van een bakker (de hele familie noemde de vader 'Meester'⁷⁵). Zijn protestantse ouders zijn in 1932 getrouwd en emigreerden in 1957 naar Amerika, samen met al hun kinderen⁷⁶ behalve Peter. Hij bleef als enige in Nederland omdat hij geloofde dat hij als componist

⁷⁴ Dit hoofdstuk is gebaseerd op www.peterschat.nl en http://nl.wikipedia.org/wiki/Peter_Schat.

⁷⁵ Deze benoeming komt ook in de roman van Connie Palmen voor. In een van de seancies waaraan P. Schat deelnam werd hij door een medium aangesproken door een bepaald 'Meester' en blijkbaar was dat zijn vader, ook al dacht Lucas aanvankelijk dat het Meester (pianoleraar) van R. Wagner was (Palmen 2007a: 33-4).

⁷⁶ Peter Schat had 5 broers en zusters.

toekomst had in Europa.

Ook al was hij 5 jaar oud toen de oorlog begon, de oorlog betekent voor hem naar eigen zeggen een belangrijke ervaring. Al op de protestantse school waar hij twaalf jaar heeft doorgebracht en die hij als te dogmatisch beschouwde schreef hij op een formulier dat hij componist wilde worden.

De stad Utrecht bood hem weinig ruimte en daarom ondernam hij enkele reizen, bijvoorbeeld naar Rome. Daar beseftte hij homo te zijn, wat voor die tijd echt een taboe was. Hij hoefde zich tegenover zijn familie echter niet zo veel te verdedigen, omdat die al snel naar Amerika emigreerde.

In 1957 begon hij piano te spelen onder leiding van Jaap Callenbach, maar hij toonde meer interesse voor componeren. Maar toch was hij dankbaar voor de pianolessen die hij van Callenbach heeft gekregen. Vervolgens volgde hij enkele compositie-lessen bij Henk Stam in London en debuteerde met zijn eerste stukken in 1954 in Utrecht. Op het Utrechts Conservatorium werd hij leerling van Kees van Baaren bij wie hij leerde componeren.

Vervolgens moest hij in militaire dienst gaan en vanwege ongeschikt gedrag en moraal werd hij in een psychiatrische inrichting geplaatst.

Later verliet hij Utrecht en ging in Den Haag studeren, waar intussen van Baaren de directeur van het conservatorium is geworden. Hier maakte Schat zijn studie af.

De jaren vijftig stelt een periode voor waarin Peter Schat actief een rol begon te spelen op het Nederlandse culturele gebied. Hij componeerde zijn eerste stukken en hij was in de jaren zestig ook actief in maatschappelijke hervorming. Zijn muziek was een deel van het toenmalige culturele en maatschappelijke engagement. Een van de belangrijkste acties waar hij aan deelnam was de zogenaamde 'Notenkrakersactie' in 1969. Deze protestactie verzette zich tegen het Koninklijk Concertgebouworkest. Later veranderde hijzelf van stijl en begon wat traditioneler te componeren. Hij liet zijn Tweede Symfonie door dit orkest uitvoeren.

Schat koesterde grote bewondering voor Pierre Boulez die hij tijdens een zomercursus ontmoette. Schat volgde deze meester naar Basel waar hij twee jaar bleef studeren. Alle ervaringen uit deze periode zijn weerspiegeld in de opera *Labyrinth* (1966).

In de jaren zestig ondernam hij twee reizen onder leiding van Harry Mulisch. Eén

daarvan was naar Fidel Castro. Hij doceerde negen jaar⁷⁷ aan het Koninklijk Conservatorium te Den Haag en in deze periode ontdekte hij de chromatische tonaliteit. Zijn belangrijkste ontdekking was de 'toonklok'⁷⁸ in 1982.

Hij was ook een van de oprichters van STEIM (Amsterdamse Studio voor Elektro-Instrumentale Muziek).

Een tragisch moment in zijn leven was de dood van Marina Schapers, die zijn jarenlange vrouw en moeder van zijn zoon Bastiaan was. Ze is op 26 juli 1981 in Griekenland overleden. Zijn *Tweede Symfonie* was een reactie op dit ongeluk.

Zijn belangstelling in componeren richtte zich op kamermuziek, koorwerken, opera's en pianomuziek. Enige van zijn opera's zijn bijvoorbeeld *Labyrint* (1966), *Reconstructie* (1969), *Houdini* (1977) of *Symposion* (1989).⁷⁹

⁷⁷ In de jaren 1974-1983, uit: http://nl.wikipedia.org/wiki/Peter_Schat.

⁷⁸ Het gaat om een "compositiesysteem, dat op drieklanken was gebaseerd. Hierin staan de muzikale relaties tussen tonen op een niet-hiërarchische basis centraal. Een nieuwsoortig 'chromatische tonaliteit' was het resultaat " (http://nl.wikipedia.org/wiki/Peter_Schat).

⁷⁹ Ik noem hier deze omdat ze ook – onder andere namen - in de roman *Lucifer* van C. Palmén voorkomen. De overeenkomsten tussen de reële composities en de roman worden in het hoofdstuk 6.4 beschreven.

Hij overleed aan kanker op de leeftijd van 68 jaar. Het was in het jaar 2003.

6.3 Lucas Loos vs. Peter Schat

Als men de beschrijving van Lucas Loos bedenkt⁸⁰ is het precies de beschrijving van Peter Schat. Qua uiterlijk is er volgens mij geen groot verschil.

De afkomst en jeugd van Lucas Loos corresponderen ook met Peter Schat. In de roman wordt vaak over strenge opvoeding in een protestants gezin gesproken. Uit de roman blijkt dat Lucas sterk door zijn ouderlijk gezin is gedetermineerd, er worden veel algemene karakteristieken van de familie Loos gegeven die heel goed ook op Lucas van toepassing zijn. Ik kan echter niet zeggen of dat op waarheid is gebaseerd of niet. Hetzelfde geldt ook voor de geruchten uit de roman dat Lucas in zijn kinderjaren per ongeluk een oude vrouw heeft vermoord of dat enkele van zijn familieleden in de gevangenis belandden. In het boek net als in werkelijkheid is hij homoseksueel. Of hij zich levenslang voor spiritualisme en magische stromingen interesseerde, net als Lucas Loos, is mij niet bekend.

De Notenkrakersactie correspondeert in het boek met het protest in het Concertgebouw en Schat verzette zich werkelijk vaak tegen de hedendaagse kunst en stond aan het hoofd van allerlei protestacties. Ook in werkelijkheid veranderde hij later van standpunt en verloor hij veel van zijn vrienden omdat hij een ontwikkeling doormaakte in de richting die hij vroeger bekritiseerde.

De namen van hoofdpersonages zijn natuurlijk veranderd, net als enkele belangrijke gegevens. Zo wordt er bijvoorbeeld nooit over de Notenkrakersactie gesproken, Schats uitvinding de 'toonklok' wordt hier de 'klankklok' genoemd en de vriendenkring rond Harry Mulisch werd 'De Tafel' genoemd in plaats van 'De Herenclub'.

Er is werkelijk een gedicht door Hugo Claus geschreven voor de gelegenheid van Clara's begrafenis en dit gedicht is letterlijk in de roman overgenomen. De muziekstukken

⁸⁰ "Lucas zag eruit als een woeste engel, een hoofd vol goudgele krullen, een markante kop, een stralende blik, [...]" (Palmen 2007a: 19-20)

van Schat komen in de roman wel voor maar onder andere namen.⁸¹

In de roman sterft Lucas Loos aan AIDS, in werkelijkheid spreekt men over kanker.⁸²

6.4 Muziek van Lucas Loos

Lucas Loos is een bekende componist en men gelooft dat hij een persoonlijke klankkleur aan de moderne muziek kon geven en dat hij door zijn muziekopvatting in staat was om de crisis van de harmonie in de 20e eeuw op te lossen (Palmen 2007a: 48). Veel van zijn vrienden vinden zijn muziek mooi en origineel, maar de critici zijn er niet zo enthousiast over (ibid: 48). Rafaël heeft Lucas' muziek goed beschreven, hij vindt Lucas' muziek onder andere met pathetiek gevoeld, woedend, zenuwachtig, overspannen, delirium, opdringend, razend of drammen (ibid: 132).

Lucas' muziek is misschien interessant voor muziekliefhebbers en experts, maar voor gewone luisteraars is het niet zo makkelijk om naar zijn opera's of symfonieën te luisteren. Clara zegt: "Als je niet krankzinnig wordt van onze tijd, word je het wel van het luisteren naar het stuk van Lucas" (ibid: 263).

In de roman worden veel van Lucas' werken genoemd. De grootste aandacht wordt besteed aan zijn opera *Het Tribunaal*, die de dood van Tsjaikovski als hoofdthema heeft. Lucas heeft zich niet alleen door bekende musici laten inspireren (de libretto voor deze opera werd geïnspireerd door Mozarts *Don Giovanni*) (ibid: 155), maar ook door politiek. In zijn opera *De toedracht* (1969) speelde Che Guevara de hoofdrol.

Zijn grote inspiratiebron, Gerrit Achterberg, weerspiegelt zich in de *Geheime huwelijken*, waarin enige van Achterbergs gedichten in liederen werden bewerkt. Dit werk laat zien dat Lucas altijd voorgevoelens had: hij heeft het geschreven nog voordat hij Clara leerde kennen (Palmen 2007a: 243), maar toch voorspelt hij hier dat na zijn huwelijk zijn geheime leven openlijker zal geleid kunnen worden (ibid: 242).

Alles in Lucas' werk heeft een betekenis en zijn leven en werk zijn nauw met elkaar

⁸¹ De overeenkomsten worden nader bestudeerd in het hoofdstuk 6.4.

⁸² Over de ontvangst van Palmens roman zal ik in het hoofdstuk 9 spreken en hiervan wordt wat meer duidelijk wat eigenlijk in deze roman fictie en wat werkelijkheid is.

verbonden. De keuze voor *De brug* dat gespeeld werd op Clara's begrafenis vind ik apart, omdat er in *De brug* sprake is van een val van de rotsen. Ook zijn vroegere werk, *De val*, kan je niet koud laten als je bedenkt dat Clara in een afgrond is gevallen.

In de roman wordt ook zijn stuk *Cherem* genoemd. Lucas droeg Cherem aan Clara op, wat Clara boos maakte. Cherem betekent namelijk 'vervloekt persoon' (ibid: 69). Dat was volgens Lucas niet de reden om het aan Clara op te dragen, hij vond dit stuk gewoon geslaagd en hij wilde iets aan zijn vrouw opdragen. Clara heeft het helaas niet gewaardeerd.

Het personage Lucas Loos werd geïnspireerd door de componist Peter Schat. Ik heb weinig informatie over zijn oeuvre ter beschikking, maar ik zie dat de werken van Lucas Loos corresponderen met het oeuvre van Peter Schat.

Peter Schat heeft werkelijk een opera over Che Guevara gecomponeerd en heeft hem *Reconstructie* genoemd (1969)⁸³. Schats opera over Tsjajkovski heet in werkelijkheid *Symposion* (1989). Zijn vroege werk *De val* stelt in werkelijkheid *The fall* (1960) voor.

Andere overeenkomsten tussen het oeuvre van Lucas Loos en Peter Schat zie ik niet, daarvoor heb ik niet genoeg informatie. In de lijst van Lucas' muziekstukken staat in het onderdeel 'Overig'⁸⁴ zijn werk *To you*. Ik denk dat dit *Cherem* uit de roman zou kunnen zijn, maar daar heb ik geen bewijzen voor.

In de roman wordt ook vaak over de *Tweede Symfonie* besproken. Hij bestaat ook in werkelijkheid. Deze symfonie werd in het gekritiseerde Koninklijk Concertgebouw uitgevoerd⁸⁵. Het eerste deel daarvan was de reactie op de dood van Marina Schapers.

Ook in werkelijkheid kreeg zijn toonklok weinig navolging (Luis 2007).

6.5 Marina Alieda Schaper⁸⁶

(14 januari 1938 – 26 juli 1981)

⁸³ In Palmens roman *De toedracht* genoemd, gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Peter_Schat.

⁸⁴ Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Peter_Schat.

⁸⁵ In 1983 onder leiding van B. Haitink (Jansen 2007).

⁸⁶ Bewerkt op basis van: http://nl.wikipedia.org/wiki/Marina_Schapers.

Marina A. Schapers was een Nederlandse actrice en vriendin van de componist Peter Schat. Ze was beroemd vooral uit verschillende televisieprogramma's zoals bijvoorbeeld *Herendubbel* (1980/1981, TROS) of *Waalrecht*, aflevering *Spreken is goud* (1973/1974, VARA), films zoals bijvoorbeeld *Heart beat fresco* (1966), *Liefdesbekenntnissen* (1967), *The Nasdalko family by the shore* (1969) of *Achter glas* (1981). Ze was ook actrice op het toneel, voor het laatst in het seizoen 1964/5.

Ze overleed onder tragische omstandigheden op vakantie op het Griekse eiland Skyros in 1981.

6.6 Andere personages in de roman *Lucifer*

Omdat ik geen direct contact met het Nederlandse culturele leven heb weet ik weinig over de belangrijkste personages die in deze roman beschreven worden. Zo moet ik de recensies geloven waarin bediscussieerd wordt wie er allemaal in deze roman voorkomt. Behalve het stel Peter Schat en Marina Schapers komen er eigenlijk nog andere bestaande personages voor.

De hartsvriendin van Clara, in de roman *Bella Basten* genoemd, stelt in de werkelijkheid Kitty Courbois voor⁸⁷ (Luis 2007). Ze heeft ooit een liefdesaffaire met de schrijver Hugo Claus gehad. Die speelt in de roman ook een rol, namelijk als Gilles Boon.

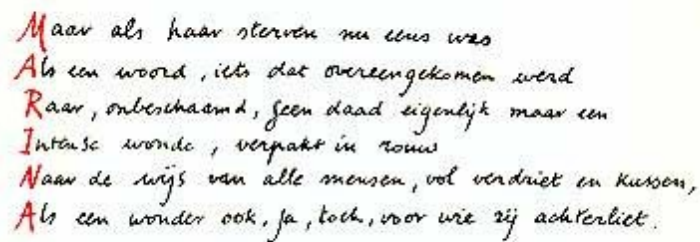
Bella spreekt er heel vaak over hoe hij haar portretteerde in zijn roman⁸⁸. Bella is er in *Lucifer* verdrietig over omdat Gilles details van hun privé-leven naar buiten brengt en ook verhalen uit haar familie gebruikt, ook al heeft ze hem geen toestemming ervoor gegeven. Ze ziet zichzelf in deze roman duidelijk terug en beschuldigt hem van misbruik van persoonlijke gegevens.

Gilles Boon gaat ook zo ver dat hij boos is dat Robin de dagboeken van Clara heeft

⁸⁷ Catharina Anna Petronella Antonia (Kitty) Courbois, geboren in 1937, is een zeer bekende Nederlandse actrice. Ze verscheen niet alleen in films en series, maar ook op het toneel. Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Kitty_Courbois.

⁸⁸ In *Lucifer* wordt de naam van Gilles' roman niet vermeld en ook al zou het het geval zijn, de naam zou fictief zijn, net als alle andere namen in deze roman. Hugo Claus portretteerde in de werkelijkheid zijn ex-vriendin Kitty Courbois in *Het jaar van de Kreeft* (Luis 2007). De roman werd in 1972 uitgegeven.

verbrand. Hij wilde ze gebruiken om een nieuwe roman te gaan schrijven (Palmen 2007a: 219). In de roman van Palmen wordt hij dus genadeloos beschreven als iemand die ideeën van anderen 'steelt' en door het andermans ongeluk aan populariteit wint. Ook de dood van Bella's moeder werd in Gilles' roman nauwkeurig beschreven, het maakte hem niet uit hoe pijnlijk het voor Bella moest zijn.

Maar als haar sterven nu eens was
Als een woord, iets dat overeengekomen werd
Raar, onbeschaamd, geen daad eigenlijk maar een
Intense wonde, verpakt in rouw
Naar de wijs van alle mensen, vol verdriet en kussen,
Als een wonder ook, ja, toch, voor wie zij achterliet.

Hugo Claus

Gilles schreef een gedicht, speciaal bestemd voor de begrafenis van Clara. Het werd op een blad papier op de begrafenis uitgedeeld. Dit gedicht is in de roman overgeschreven, geheel letterlijk, zoals Claus het voor Marina Schapers heeft geschreven.⁸⁹ De beginletters van enige regels vormen de beginletters van haar naam, het gaat om de zogenaamde acrostichon.

Gilles Boon wordt door Lucas Loos gehaat omdat hij in de Telegraaf publiceert, in een door Lucas gehate krant (Palmen 2007a: 219). Lucas beschouwt dit als verraad en volgens hem mag Gilles geen lid zijn van De Tafel. Lucas denkt namelijk dat Gilles daardoor zijn ziel aan de duivel heeft verkocht (ibid: 220). Dit vind ik echter als een goed voorbeeld van Lucas' gebrek aan zelfreflectie, omdat hij later alle regels van De Tafel heeft overtreden. Hij bekritiseert heel vaak de andere maar eigenlijk zou hij bij zichzelf moeten beginnen.

Een ander belangrijk personage dat Palmen in haar roman heeft gebruikt is Harry Mulisch. Harry Mulisch wordt als het hoofd van de Herenclub beschouwd (Etty 2007) en het is Mulisch die Peter Schat in de roman uit de vriendenkring verbant. Harry Mulisch is in de

⁸⁹ Het originele handschrift heb ik gevonden op www.peterschat.nl.

roman Aaron Keller (Luis 2007).

Er wordt in de roman ook naar een conflict tussen Schat en Mulisch verwezen. Mulischs *De ontdekking van de hemel*⁹⁰ verscheen namelijk kort nadat Schats orkestwerk *De Hemel* verscheen. Heel waarschijnlijk is Mulischs boek door het werk van Schat geïnspireerd (Etty 2007). In Palmens roman zegt Prins dat Lucas zelf Aaron van plagiaat heeft beschuldigd, wat zinspeelde op het vermelde conflict (ibid).

Aanvankelijk, vóór Lucas' verbanning uit De Tafel was Aaron heel goed bevriend met Lucas, ze hadden eigenlijk ook iets gemeenschappelijks: Aarons moeder is ook naar Amerika geëmigreerd (Palmen 2007a: 184).⁹¹

De recensenten vragen zich af⁹² of één van de hoofdpersonages, de Prins, in werkelijkheid Komrij zou kunnen zijn. Prins schreef de libretto's voor Lucas' opera's. Luis werpt echter tegen dat Komrij toch geen vrouw heeft (Luis 2007), terwijl Prins in de roman met Mica leeft.

Verder bespreekt Luis de mogelijkheid dat Der Bub, of ook Bubi in de roman genoemd, in werkelijkheid W.L. Brugsma⁹³ is (ibid). Een omstreden feit is dat Der Bub hier een pianist is en geen journalist, zoals W.L. Brugsma in werkelijkheid was. Bubi's ouders zijn gestorven toen Bubi veertien jaar oud was. Hij probeerde altijd hun liefde te winnen want beide ouders hadden hun eigen carrière, maar dat lukte hem nooit. Hij probeerde indruk op hen te maken door zijn pianospel.

Samen met Prins en Lucas raken ze alle drie op het conservatorium bevriend en ondernemen veel ook in de loop van de volgende jaren. Bub is een goede vriend van Lucas, maar toch voelt hij dat hun vriendschap vóór Clara's dood een beetje verkoelt. Lucas vraagt hem echter om Clara's begrafenis te organiseren, wat hij niet waagt te weigeren, alhoewel hij het met zo'n evenement helemaal niet eens is.

⁹⁰ Verscheen in 1992, gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Oeuvre_van_Harry_Mulisch.

⁹¹ Dat is inderdaad zo geweest, Mulischs moeder emigreerde in 1951 naar Californië (ze scheidde van zijn vader in 1931). Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Harry_Mulisch#Geboorte_en_jeugd.

⁹² Bijvoorbeeld Luis 2007 in NRC.

⁹³ Willem Leonard ('Boebie') Brugsma (1922-1997) was een Nederlandse journalist, tv- presentator en schrijver. Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_Leonard_Brugsma.

In Otto Griffioen wordt Hein Donner⁹⁴ herkend (Luis 2007). Net als Otto Griffioen werd ook Hein Donner door een hersenbloeding getroffen.

7. Belangrijke personages besproken in Palmens *Lucifer*

De roman van Connie Palmen besteedt niet alleen aandacht aan de persoonlijkheid Peter Schat en zijn vriendin Marina Schapers. In deze roman weerspiegelt zich het hele culturele leven van de jaren tachtig en negentig. De personages in deze roman zijn bestaande schrijvers, componisten en musici.

Palmen heeft ook musicale en culturele achtergrond aangeboden op het gebied van

⁹⁴ Johannes Hendrikus (Hein) Donner was een Nederlandse schaakspeler en schrijver (1927-1988). Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Jan_Hein_Donner.

muziek: ze besteedt veel aandacht aan Tsjajkovski en zijn dood, componist Claude Vivier en vergelijkt vaak Lucas' oeuvre met componisten zoals bijvoorbeeld Schönberg, Wagner of Beethoven.

Ze beschrijft heel vakkundig Loos' oeuvre, legt zijn uitvinding 'toonklok' uit en ik vraag me soms af hoe dat eigenlijk kan dat ze zo'n overzicht heeft van muzicale termen en muziekgeschiedenis. De theoretische gedeelten waren voor mij vaak onduidelijk omdat ik weinig begrip heb van muziektheorie, maar de levensverhalen van allerlei auteurs of componisten vond ik erg interessant.

Ik probeer de belangrijkste verhalen te interpreteren, omdat deze van belang zijn voor de ontwikkeling van de roman.

7.1 Harry Houdini⁹⁵ en Arthur Conan Doyle⁹⁶

Dit verhaal werd vermeld als Palmen het over de spirituele ervaringen van Lucas Loos heeft. Houdini is net als Lucas op zoek naar een geschikt medium en hij ziet hoop in de schrijver A.C. Doyle, die een bekend medium is net als zijn vrouw. Na de dood van Houdini's moeder vraagt hij haar om medium te zijn tussen hem en zijn net gestorven moeder. Hij vindt het echter ongeloofwaardig en daardoor verliest hij al zijn geloof en inderdaad betekent het ook het einde van hun goede vriendschap. Vervolgens beledigen ze elkaar in de pers, ze kunnen niet meer met elkaar omgaan⁹⁷.

Er bestaat een parallell tussen Houdini en Lucas, omdat ze beide een "dubbelzinnige houding tegenover magie" (Palmen 2007a: 31) hebben. Ze willen beiden ongelovig blijven maar toch trekt de magie hen aan.

7.2 Richard Wagner⁹⁸

⁹⁵ Harry Houdini is een pseudoniem voor Ehrich Weiss, een Hongaars-Amerikaan goochelaar en boeienkoning (1874-1926). Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Harry_Houdini.

⁹⁶ Sir Arthur Ignatius Conan Doyle (1859- 1930) was een Brits arts en schrijver. Zijn bekendste verhalen gaan over de detective Sherlock Holmes. Onder andere schreef hij ook historische romans, sciencefiction, toneelstukken, poëzie en non-fictie. Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Arthur_Conan_Doyle.

⁹⁷ Als men even de website over Harry Houdini bekijkt (http://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Houdini), blijkt dat de informatie die Palmen over Houdini geeft op waarheid is gebaseerd. Er bestond werkelijk contact tussen Houdini en Doyle, dat later tot een ruzie leidde vanwege geloof in spiritualisme dat Houdini later miste.

⁹⁸ Wilhelm Richard Wagner was een Duits componist (1813-1883).

Lucas bezoekt met Prins een occulte kring, Lucas wordt hier door de meester van Wagner geroepen⁹⁹. Lucas hield eigenlijk nooit van Wagner (Palmen 2007a: 33) maar er blijken overeenkomsten te bestaan tussen deze twee componisten. Deze overeenkomst wordt door Prins als volgt beschreven: ze zijn allebei "een van zichzelf dronken kind, dat goed noten en woorden schrijven kon" (ibid: 34).

7.3 Gerrit Achterberg¹⁰⁰

Deze dichter komt in de roman van Palmen vaak voor, Lucas houdt namelijk veel van deze dichter. Net als zijn vader leest ook Lucas graag zijn gedichten. Het gaat er echter niet alleen om, er bestaat tussen de dichter en Lucas een 'lotsverbondenheid' (Palmen 2007a: 250) (dat denken later ook zijn vrienden als zij het onderzoek 'Lucifer' beginnen). Achterberg heeft namelijk zijn geliefde vermoord want ze weigerde hem te trouwen.¹⁰¹ Lucas heeft zich vaak met Achterberg geïdentificeerd (ibid: 242) en hij heeft ook enkele gedichten van Achterberg tot liederen bewerkt (ibid: 242). Ook bij Achterberg is de dood van zijn geliefde het begin van vrijheid en rust (ibid: 246).

Hier moet ik me afvragen of het om werkelijkheid of fictie gaat. Of hij zijn geliefde heeft vermoord is niet bekend, maar na deze gebeurtenis raakte hij in een geestelijke crisis¹⁰². Hij werd langdurig in een psychiatrische inrichting geplaatst¹⁰³.

Of hij zijn geliefde heeft vermoord is niet bekend, net als is het niet bekend of het om een ongeluk ging toen Marina Schapers van het terras viel. Waarschijnlijk was er in beide gevallen gebrek aan bewijzen.

7.4 Marsman¹⁰⁴

Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Richard_Wagner.

⁹⁹ Dat dacht Lucas oorspronkelijk maar later beseftte hij dat het eigenlijk zijn vader was die hem aansprak. Zijn vader werd ook 'Meester' genoemd. Lucas heeft ook een stuk genoemd *Kind en Meester* gecomponeerd, dat de relatie met zijn vader blijkt te beschrijven.

¹⁰⁰ Gerrit Achterberg is een Nederlandse dichter (1905 – 1962).
Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Gerrit_Achterberg.

¹⁰¹ Deze informatie komt uit Palmens roman.

¹⁰² Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Gerrit_Achterberg.

¹⁰³ Lucas Loos bevond zich ook in een psychiatrische inrichting, maar vanwege problemen met gezag in zijn militaire dienst.

¹⁰⁴ Hendrik Marsman is een Nederlands dichter en criticus (1899-1940).

Lucas Loos citeert uit zijn bloemlezing *Porta Nigra* als hij een brief schrijft aan Raffi (Palmen 2007a: 131). Dit gedicht heet 'Aan den dood' en is opvallend van toepassing op dit verhaal over Lucas Loos. Niet alleen dat het gedicht dood bezingt, maar er is ook sprake van 'rotsen'.

Clara is van een terrasje in ravijn gevallen maar toch staat er in haar rouwadvertentie dat ze van een rots is gevallen. Lucas vond het blijkbaar meer poëtisch. Het gedicht klinkt als volgt:

Dood

neem mij mee

ik heb hier afgedaan

ik wil op de rotsen te pletter slaan

en versplinteren in open zee...

neem mij mee,

*dood.*¹⁰⁵

Dit gedicht wijst op het voorgevoel dat Lucas heel vaak in het verhaal heeft: dit gedicht werd namelijk een paar dagen vóór Clara's val in een brief geschreven.¹⁰⁶

7.5 Claude Vivier¹⁰⁷

Claude Vivier is een begaafde jonge componist. Hij speelt een actieve rol in dit verhaal. Raffi ontmoet hem eens in Parijs en is zo ingenomen door deze ontmoeting dat hij van plan is om zijn portret te gaan schrijven. Hij wil dit portret 'Een zwarte engel' gaan noemen (Palmen 2007a: 321). Als Lucas dit hoort is hij helemaal woedend, hij wil niet dat Raffi aan twee portretten¹⁰⁸ tegelijk werkt.

Daar zijn echter nog meer overeenkomsten tussen deze twee componisten. Claude Vivier is net als Lucas homoseksueel en werkt ook aan een opera over Tsjaikovski, hij is net

Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Hendrik_Marsman.

¹⁰⁵ Palmen 2007a: 131.

¹⁰⁶ Of er in werkelijkheid echt zo'n brief werd geschreven is mij niet bekend.

¹⁰⁷ Claude Vivier was een Canadese componist (1948-1983).

Gebaseerd op: http://en.wikipedia.org/wiki/Claude_Vivier.

¹⁰⁸ In die tijd was Raffi ook met het portret van Lucas ('Lucifer') bezig en Lucas was bang dat Raffi daardoor niet genoeg tijd voor Lucas' portret zou gehad hebben.

als Lucas goed geïnformeerd over het onderzoek van Orlova. Hij begon aan deze opera in 1982 te werken.

Één jaar later werd hij door zijn minnaar vermoord die daarvoor een 15 jaar gevangenisstraf kreeg (ibid: 325). In zijn kamer, op de piano stond een partituur van een liedje over Tsjaikovski, dat eigenlijk een exacte voorspelling van zijn dood was (ibid: 327). Net als Lucas kan dus ook Vivier goed voorspellen en heeft voorgevoel.

Vivier was Lucas' concurrent, en toen Lucas over Viviers opera voor de eerste keer te horen kreeg, was hij woedend. Ook al is in mij even het idee opgekomen dat Lucas veel redenen had om Vivier te vermoorden, was het niet het geval.

Al deze gebeurtenissen zijn op waarheid gebaseerd. Ook de exacte beschrijving van Viviers levensloop die Palmén in haar roman geeft correspondeert precies met de bestaande informatie over Claude Vivier, net als de informatie over zijn dood¹⁰⁹

7.6 P. I. Tsjaikovski¹¹⁰

Lucas Loos interesseert zich voor Pjotr Iljitsj Tsjaikovski. Hij wil over deze beroemde componist, of eigenlijk meer over zijn dood, een opera gaan schrijven. Hij noemt deze opera *Het Tribunaal*. Hij is geïnteresseerd in het werk van de Russische musicoloog Alexandra Orlova, die in 1979¹¹¹ een onderzoek publiceerde over de twijfelachtige dood van Tsjaikovski. Lucas Loos is zelf op zoek gegaan naar bewijzen dat Tsjaikovski onder dwang van een ereraad zelfmoord pleegde.

Het is tot nu toe niet bekend¹¹² hoe hij gestorven is. Men zegt dat hij aan cholera is gestorven, maar er is ook vaker sprake van zelfmoordtheorie vanwege zijn homoseksualiteit, die de Russische tsaar dwarszat.

Palmén werkt de theorie over 'zelfmoord' uit, dat eigenlijk op aanraden van een ereraad plaatsvond door een giftbeker te drinken (Palmén 2007a: 326). Veel aandacht besteedt ze aan de *Zesde Symfonie*, de zogenaamde *Pathétique*, die Tsjaikovski kort voor zijn dood nog

¹⁰⁹ Vergelijking gemaakt op basis van: http://en.wikipedia.org/wiki/Claude_Vivier.

¹¹⁰ P.I. Tsjaikovski was een Russisch componist (1840 – 1893), gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Pjotr_Iljitsj_Tsjaikovski.

¹¹¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Pyotr_Ilyich_Tchaikovsky.

¹¹² http://nl.wikipedia.org/wiki/Pjotr_Iljitsj_Tsjaikovski.

afmaakte. Deze symfonie bleek eerst geen succes te hebben, maar na Tsjajkovski's dood is het een groot succes geworden. Tsjajkovski was opeens een nationale held en deze symfonie kan eigenlijk beschouwd worden als zijn requiem, dat hij voor zichzelf schreef (ibid: 252).

De kwestie van een requiem is voor deze roman heel belangrijk. Aan het einde van de roman blijkt namelijk dat Lucas nog vóór Clara's dood aan het schrijven was van een requiem.

7.7 Mogelijke parallelen met Lucas Loos

Waarom heeft Palmen precies deze personen gekozen voor haar roman? Ze hebben wel iets gemeen. In veel van deze voorbeelden komt een onduidelijke dood voor. Tsjajkovski, die misschien niet aan cholera stierf, Achterberg, die zijn geliefde onder onduidelijke omstandigheden verloor of Houdini, die naar men zegt aan een blinderdarmontsteking overleed die veroorzaakt werd daardoor dat twee mannen op zijn buik hebben getrapt om te bewijzen dat zijn show een bedrog is (Palmen 2007a: 32)¹¹³ of Vivier, die door zijn minnaar werd vermoord.

Deze onduidelijke sterfgevallen passen heel goed bij het hoofdthema van de roman *Lucifer*: de kernvraag van dit boek is of Clara zelfmoord pleegde, eventueel vermoord werd door haar vriend Lucas Loos of dat het maar om een ongeluk ging of zelfs een ongelukkige samenloop van omstandigheden.

Deze kernvraag wordt in de roman echter niet beantwoord, men krijgt een compleet overzicht van alle bestaande feiten over de relatie tussen Lucas en Clara, over de gebeurtenissen van die fatale nacht, over Lucas en zijn muziek en over de maatschappij waarin ze leven. Vervolgens moet de lezer zelf besluiten waar de waarheid ligt. Palmen oordeelt niet, ze biedt – meestal neutraal denk ik – een overzicht van feiten.

Deze verhalen over Achterberg, Houdini, Vivier of Tsjajkovski stellen echter een

¹¹³ Wikipedia zegt er het volgende over: "Lange tijd werd verondersteld dat dit een gevolg was van een aantal stompen in zijn maag, die hij kort voor zijn dood toestond om te laten zien hoe sterk zijn buikspieren waren. Medici zijn het er echter over eens dat een appendicitis nooit door dergelijke externe factoren kan worden veroorzaakt. In 1926 bestonden nog geen antibiotica. Zijn onstoken blindedarm, hoewel operatief verwijderd, had een infectie veroorzaakt, die men niet kon bestrijden".
Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Harry_Houdini.

interessante achtergrond voor de handeling van de roman, omdat men nog meer fantasie moet gebruiken om de overeenkomsten te begrijpen.

8. Opvattingen en filosofie in de roman *Lucifer*

Wie meer romans van Connie Palmen heeft gelezen zal waarschijnlijk niet verrast zijn hoe veel filosofische gedachten er in haar roman voorkomen¹¹⁴. In deze roman weerspiegelen zich voornamelijk haar ervaringen en levensfilosofie. Ik durf te zeggen dat haar roman tot op bepaalde hoogte autobiografisch is. De 'ik' van Palmen is niet meer zo veel aan het woord als

¹¹⁴ Connie Palmen is ook in filosofie afgestudeerd.

in haar vorige romans (Knols 2007) maar toch zijn er veel van haar gedachten te zien. Ze besteedt veel aandacht aan de verhouding tussen man en vrouw, de rol van de vrouw in de samenleving en de tolerantie in het huwelijk.

Een groot thema van haar roman is de vage grens tussen fictie en werkelijkheid, die niet alleen in de roman te zien is, maar ook in de tegenwoordige wereld, die Palmen 'hybride cultuur' noemt (De Jonge 2007). Palmen zegt dat fictie en werkelijkheid ook in de gewone dagelijkse situaties zo vermengd zijn dat ze moeilijk te onderscheiden zijn. Om ons heen is slechts fictie vermengd met realiteit, laten we maar reclame, het nieuws of de krant als voorbeeld noemen (ibid).

Palmen heeft voor haar roman bestaande mensen als inspiratie gebruikt en het is vaak moeilijk te onderscheiden, waar fictie begint. "De roman gaat over verwarring, over de vermenging van fictie en werkelijkheid, over de onmogelijkheid van een zuivere staat, over het noodlottige verbond tussen taal en moraal en over het scheppen" (Palmen 2007b). Palmen bespreekt in haar roman de problematiek van het onderscheid tussen deze twee gebieden, fictie en werkelijkheid. Ook Vondel heeft eigenlijk iets vermengd dat misschien niet vermengd hoort te worden, het hemelse en het aardse (ibid). Vondel heeft bestudeerd of er een verband bestaat tussen de val van de mensheid en de val van de engelen (Beets 1864: 67).

Palmen heeft zelf geen kinderen en is een zelfstandige vrouw. Ze zou zich niet afhankelijk in een relatie willen voelen (De Jonge 2007). Zo kan je nooit een ideale relatie bereiken, als je je te veel bindt.

Mannen en vrouwen verschillen van elkaar, mannen hebben hogere doelen terwijl vrouwen hen terug naar de aarde trekken (ibid). Mannen identificeren zich met het werk, vrouwen met hun moederrol. Ook daarom is de relatie van man en vrouw zo problematisch. In haar roman zegt Palmen veel minachting voor vrouwen te hebben, maar daar krijgt ze nu ook spijt van (ibid).

Clara wordt door Lucas' macht aangetrokken, ze streeft wanhopig naar een band, maar hoe meer ze ernaar streeft, hoe kleiner de kans is dat ze hem kan vinden (ibid). Clara probeert uit haar lijden te ontsnappen, maar dat lukt eigenlijk niet. Palmen heeft medelijden met Clara

omdat zij ook bepaalde mate van zelfvernietiging in zich heeft (ibid). Ze noemt in haar roman ook andere voorbeelden van zulke vrouwen, zoals bijvoorbeeld prinses Diana.

Clara kiest voor Lucas, maar daardoor kiest ze voor een problematisch huwelijk. Palmen zegt ¹¹⁵ dat je heel vaak in het huwelijk kiest voor een wond of pijn, omdat je daardoor je eigen onvermogen probeert te verschuilen (De Jonge 2007). Clara verschuilt haar eenzaamheid, tevens probeert ze de ontkende liefde van haar ouders te vergeten. Ze moet echter verantwoordelijk zijn voor de keuze die ze heeft gemaakt, ze legt heel vaak de schuld bij Lucas neer als ze het over hun gemeenschappelijke problemen hebben (ibid). De roman *Lucifer* is dus een diepgaande analyse van de vraag waarom Lucas en Clara nog met elkaar samenblijven (ibid). Dat moest ik me tijdens het lezen ook steeds vaker afvragen.

De Jonge suggereert dat Palmen in haar roman veel beoordeelt en ze doet dat via het personage Puck, dat op een zwart-witte wijze mensen klasseert (De Jonge 2007). De schrijfster is dus in haar roman behoorlijk zichtbaar.

9. Kritiek op Palmens roman

Er is al lang geen roman geweest die zo'n grote opschudding zou veroorzaken. Zo wordt er veel over deze roman geschreven¹¹⁶. Een goed voorbeeld daarvan is de presentatie (of eerder verdediging van haar nieuwe roman) die plaatsvond in De Balie in Amsterdam op 3 april 2007 (Kist 2007). Deze presentatie werd door Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam

¹¹⁵ Deze woorden worden in de roman ook in de mond van Robin, Clara's goede vriend gelegd.

¹¹⁶ Bijvoorbeeld Kist in: *'Uw roman is mislukt, mislukt!'. Connie Palmen geeft geen krimp bij de verdediging van haar omstreden 'Lucifer'*. In: NRC Handelsblad, 4 april 2007.

georganiseerd (ibid). Voor de eerste keer na het verschijnen van Palmens nieuwe roman ontmoette Palmen de lezers om haar nieuwe roman te verdedigen. Het liep niet helemaal positief af omdat er aan het einde enige lezeressen uitriepen dat haar roman mislukt is (ibid). Palmen beschouwt het niet als verrassend dat zij zo veel negatieve reacties uitgelokt heeft. Ze zegt dat verwarring zaaien de aard van Lucifer is (ibid).

Wat wordt haar eigenlijk verweten? Meestal komt er een kritiek voor die Palmen als 'moralistisch' noemt en die haar van 'karaktermoord' beschuldigt die zij op de componist Peter Schat heeft gepleegd (ibid). Een goed voorbeeld van deze moralistische kritiek is de recensie van Stephan Sanders¹¹⁷. Het is één van de meest negatieve recensies die ik ga bespreken.¹¹⁸

Stephan Sanders is volgens mij zo negatief omdat hij Peter Schat persoonlijk kende (Sanders 2007). Hij laat ook weten dat hij er spijt van heeft dat hij Palmen iets over Peter Schat vertelde, hij vindt dat een verspilde moeite (Knipsels NRC: Sanders). Hij gelooft dat Palmen in haar roman een karaktermoord heeft gepleegd (Sanders 2007).

Wat bedoelt hij eigenlijk met de karaktermoord? Men beschuldigt Palmen ervan dat ze Peter Schat als een moordenaar afschildert. Sanders bekritiseert Palmens roman omdat hij volgens Sanders niets te maken heeft met literatuur en een roman, maar het is een gewone 'roddel' (ibid).

Het kan Palmen niet koud laten ook al beweert zij dat het haar doel was om verontwaardiging te veroorzaken. Ze verdedigt zich dat ze nergens heeft gezegd dat Schat een moordenaar is (Kist 2007). Ze beargumenteert dat de kern van haar roman in de "vermenging van de fictie en werkelijkheid" ligt en dat mag haar niemand verbieden (ibid). Ze beweegt zich altijd op de "afgrond tussen fictie en werkelijkheid" (De Jonge 2007). Deze vage grens tussen fictie en werkelijkheid is eigenlijk één van de frequente thema's van haar interviews.

Vervolgens beargumenteert Palmen dat het "juist de critici waren die Peter Schat hadden gekoppeld aan de term 'moordenaar'" (Kist 2007). Ze heeft dit nooit beweerd, ze wil

¹¹⁷ In Vrij Nederland op 17 maart 2007.

¹¹⁸ Voor mijn scriptie ga ik alle recensies gebruiken die te vinden waren op LiteRom tot 1 april 2009 en vervolgens alle recensies uit de archief van NRC Handelsblad, die er verschenen tot 31 maart 2009. Vervolgens maak ik gebruik van de recensie van Stephan Sanders, omdat er in de andere recensies veel naar deze recensie wordt verwezen.

Peter Schat niet beschuldigen. Dat zijn de critici die er de grootste ophef over maken en de grens tussen fictie en werkelijkheid niet begrijpen.

Veel lezers en recensenten denken dat een kunstenaar zich niet bezig mag houden met geroddel en dit wordt haar herhaaldelijk verweten (Kist 2007). Palmen beweert echter zo geboeied te zijn door die ene zin in de rouwadvertentie van Marina Schapers dat zij op zoek moest gaan naar de waarheid. Hier weet Sanders echter twee andere bezwaren te vinden.

Ten eerste vraagt hij zich af waarom ze er nooit met Schat over heeft gepraat, toen hij nog leefde en een gesprek met hem nog mogelijk was geweest (Sanders 2007). Palmen heeft Peter Schat nooit gekend (Knipsels NRC: Spijkers) en ze raakte met de thematiek van de jaren zestig vooral bekend dankzij haar geliefde Ischa Meijer¹¹⁹. Het was ook Ischa Meijer die de vrienden uit de Herenclub op het terrasje heeft ontmoet (Knols 2007) en de heftige discussie over Peter Schat en de dood van zijn vrouw bijwoonde. Deze ontmoeting vormt het begin van Palmens roman en vindt plaats in 2005, vierentwintig jaar na Clara 's dood. Ischa Meijer is echter in 1995 overleden. Hier is dus te zien dat haar roman geen historische documentaire is.

Maar terug naar Sanders' kritiek. Hij heeft groot gelijk, Palmen kon Peter Schat zelf interviewen¹²⁰, maar misschien wist ze toen niet dat ze er een roman over ging schrijven. En mogelijk stoort het haar helemaal niet dat haar roman een fictieve roman is waar de grens tussen waarheid en fictie onduidelijk is. Ik wil Palmen niet verdedigen, maar wat is er zo slecht aan als zij een thriller schrijft, die doorspekt is door de vraag 'heeft Lucas haar geduwd of gaat het om een ongeval'? Daardoor is het boek spannend, thrillerachtig, een echte 'whodunit' (De Jonge 2007).¹²¹

Ten tweede bekritiseert Sanders het feit dat Palmen weliswaar een onderzoek deed en veel mensen over Peter Schat en Marina Schapers interviewde, maar dat was eigenlijk niet genoeg (Sanders 2007). De meeste mensen wisten geen antwoord te geven op haar vraag of

¹¹⁹ Israël Chaim (Ischa) Meijer (1943-1995) was een Nederlandse journalist, toneelschrijver, televisiepresentator en filmacteur. Vóór zijn dood had hij een relatie met Connie Palmen die daar haar roman I.M. (1998) over schreef. Gebaseerd op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Ischa_Meijer.

¹²⁰ Schat overleed in 2003.

¹²¹ Hier blijkt dat ik werkelijk een 'Hongaarse' recensent kan zijn: mij stoort het niet dat het op fictie is gebaseerd. Aan het begin vond ik dat jammer dat de roman geen antwoord op de vraag aanbiedt, maar de stijl, de spanning en de beschrijving van de achtergrond bevielen mij zo veel dat ik het als geen bezwaar beschouwde.

het om een ongeluk of moord ging. Sanders vervolgt zijn kritiek met: "Palmen geloofde dus dat de waarheid ontbrak en zij rook een spannend plot, een verhaal. Jammer genoeg voor haar was de waarheid relatief eenvoudig kenbaar, want die veronderstelde moord was geen moord, maar een ongeval, en er zijn twee Nederlandse getuigen die haar dat simpelweg hadden kunnen duidelijk maken" (Sanders 2007). Sanders gaat zo ver dat hij zegt dat ze opzettelijk deze twee niet heeft geïnterviewd om het thema voor een spannende roman niet te verliezen (ibid).

In de roman van Palmen wordt het anders beschreven: op die fatale avond zijn er op het terras twee jonge Amerikanen geweest die Lucas die middag op het strand heeft ontmoet. Op het moment van Clara's val besteedt geen van hen – en dus ook Lucas niet – aandacht aan Clara, die op de balustrade zit te roken, boven een afgrond. Ook de Griekse politie krijgt geen details van hen te horen, omdat ze net boeiend met Lucas aan het spreken waren.

Ik vraag me af hoe dat in werkelijkheid was: hebben ze echt niets gezien? Of heeft Palmen opzettelijk van deze twee Nederlandse getuigen twee Amerikanen gemaakt die juist op het moment geen aandacht aan Clara besteedden? Heeft een kunstenaar er recht op om incomplete informatie aan te bieden?

Het laatste vormt een groot bezwaar van Sanders. Hij vindt dat de roman half gebaseerd is op werkelijkheid en half op de verbeelding, wat hij bij Palmen als een postmodernistische tendentie beschouwt¹²² (Sanders 2007). "Wat een verrukkelijke postmoderne wereld, waarin je kunt blijven raden en gissen, zonder dat je ooit je hoofd tegen de werkelijkheid stoot. Feit, fictie, verzinsel, het is allemaal om het even, de roman en het roddelblad staan nu broederlijk naast elkaar, de waarheid is verjaagd en wat overblijft zijn alleen maar 'teksten'. Teksten die uitsluitend naar zichzelf verwijzen, niet naar de realiteit, maar toch ook een klein beetje naar Peter Schat die beroemd was en veel stof deed opwaaien. Beunhazerij die zichzelf voor postmodern houdt" (ibid).

Kort gezegd, Sanders vindt haar roman een 'broddelwerk' en zegt dat het het beste zou zijn als de laatste pagina weggelaten zou zijn¹²³, dan zou er alleen een slecht geschreven

¹²² Deze stroming leerde hij tijdens zijn studie filosofie in de jaren tachtig kennen, waar Palmen zijn medestudente was.

¹²³ Op deze pagina staat de verwijzing ernaar dat het boek om Marina Schapers en Peter Schat draait (Palmen

roman overblijven (ibid). Palmen heeft er een andere mening over. Ze gelooft dat de waarheid niet 'kenbaar' is (ibid) en speelt in haar roman met alle mogelijkheden, geeft ruimte voor allerlei meningen van de lezer.

Men zou zich kunnen afvragen hoe Schats zoon op deze roman reageerde. Palmen heeft Bastiaan¹²⁴ Schat geïnformeerd dat ze een roman over zijn ouders gaat schrijven. Bastiaan blijkt er geen bezwaar tegen te hebben en na het lezen van de roman heeft hij geen reden om boos te zijn: hij beschouwt dit boek als pure fictie, dat is gewoon kunst (De Jonge 2007).

Palmen reageert op allerlei kritiek ook nog met een ander argument. Zij heeft het gevoel dat haar roman niet helemaal wordt begrepen. Ze spreekt heel vaak over de inspiratiebronnen voor deze roman, maar niemand heeft haar roman met het treurspel van Vondel vergeleken. "Dat kan ik alleen maar verklaren uit de onbekendheid van de Nederlandse critici met hun eigen literatuur", zegt ze (Kist 2007). En ze heeft waarschijnlijk gelijk: in géén van de recensies¹²⁵ wordt haar roman met Vondel vergeleken, nergens wordt naar haar inspiratie gezocht.

De ophef, die er in maart 2007 rond haar roman ontstond is waarschijnlijk vooral ontstaan omdat haar roman als hoofdpersonages twee reële personages heeft, en wat meer, twee controversiële personages. Niemand blijkt interesse te tonen voor haar inspiratiebronnen zoals bijvoorbeeld *Mephisto* van Klaus Mann, *Dr. Faustus* van Thomas Mann en *Lucifer* van Joost van den Vondel (Palmen 2007b).

Toen het idee om een roman te schrijven over Peter Schat in Palmen opkwam, was ze vooral echt blij om een 'luciferiaans personage' te vinden. Ze zegt van iconische personages te houden, zoals bijvoorbeeld Faust of Don Juan (Knols 2007). Volgens Knols heeft ze deze iconische personages al eerder in haar romans gebruikt. Ze hield altijd van zulke archetypen en het verbaasde haar dat de kritiek in Nederland deze archetypische titel negeerde. Ook daarom, vindt ze, waren de recensies zo negatief. Ze heeft echter haar roman opzettelijk

2007: 351).

¹²⁴ De Jonge noemt hem Bastiaan, in feite is zijn volledige naam Sebastiaan (www.peterschat.nl)

¹²⁵ Het gaat om de recensies die ik voor mijn scriptie heb gebruikt (zie bibliografie of voetnoot 118).

'Lucifer' genoemd. "Een roman Lucifer dopen was de goden verzoeken", zegt ze (ibid).

Er is veel dat Lucas Loos en Lucifer gemeenschappelijk hebben. Palmen noemt Lucas Loos in een interview een idealist, hij kan zonder ideologie niet leven. "Wat de idealist typeert, is dat hij zichzelf ook al gauw ideaal vindt. Hij voelt zich verheven boven de realiteit, boven regels en wetten, omdat hij hogere doelen nastreeft en zich inzet voor de wereld. Daarom kijkt hij niet meer naar de pijn die hij ondertussen aan zijn keukentafel aanricht." En dat klopt. Ik vind hem ook egoïstisch en hij mist volgens mij de zelfreflectie.

Ik vind dat deze karaktereigenschap ook heel goed van toepassing is op Lucifer uit Vondels tragedie. Blind door het onrecht, dat door de schepping van de mensheid de engelen werd aangedaan, gaat hij in opstand, die eigenlijk tegen God is gericht. Dat beseft hij echter niet. Hij overtreedt de regels en de wetten, hij accepteert niet dat God's besluit onaantastbaar is. Door hoofd te worden van de opstandige engelen neemt hij eigenlijk verantwoordelijkheid over van de andere engelen: ze geloven hem, volgen hem en hij voert hen blind in de al van tevoren verloren slag.

Nadat de roman gepubliceerd werd laten zich veel mensen uit, die Palmen met haar onderzoek hebben geholpen, heel negatief in HP/De Tijd over deze roman (Fortui 2007). Ze vinden dat Palmen een karaktermoord heeft gepleegd (ibid).

Enige critici raden aan om het als pure fictie te lezen¹²⁶. Ety raadt aan om deze roman wel als een sleutelroman te lezen, maar niet zo dat je verwacht dat hier alleen feiten zijn verwerkt. Ze noemt de roman een "gewetensvol onderzoek naar de drijfveren van Schat, een literaire reconstructie van de verhouding tussen de componist en zijn literaire tijdgenoot Harry Mulisch, hun kunstenaarschap, hun hoogmoed en hun obsessies" (Ety 2007).

Toch is het gebeurd dat Palmen aan Schat een criminele status heeft toegekend (Jansen 2007). Ze zegt duidelijk dat deze niet te bewijzen is, maar Schats imago is door haar roman

¹²⁶ Bijvoorbeeld Sanders of Fortui.

waarschijnlijk voorgoed veranderd (ibid).¹²⁷

Wat heeft Palmen eigenlijk behalve de karaktermoord te bieden? Ze houdt zich heel gedetailleerd bezig met de verspreiding van de rouw en van het bericht over Clara's dood. Ze beschrijft nauwkeurig hoe mensen erop reageren en hoe ze behoefte hebben om de rouw met anderen te delen.

Haar beschrijving van Lucas Loos wordt als karikaturaal beschouwd (Fortui 2007) en dat betreft eigenlijk ook de beschrijving van de Herenclub, die ze als "geen inspirerend kunstenaarsgezelschap, maar een kluitje pubers in verouderende lichamen" beschrijft (ibid). Een van de redelijkste personages van deze Herenclub blijkt dus uiteindelijk de enige vrouw te zijn, Puck (ibid), die uiteindelijk ook het oordeel geeft over Lucas schuld of onschuld. Ze gelooft dat hij onschuldig is (Palmen 2007a: 350).

Palmen beoordeelt in de roman niet, ze komt er zelf ook niet in voor. Ze legt alle argumenten en speculaties in de mond van Clara's vrienden (Fortui 2007). Deze passieve rol van de schrijfster maakt de roman volgens de recensenten niet beter. Luis denkt dat deze passieve rol veroorzaakt heeft dat haar zinnen "vlakker, beschrijvender en saaier zijn dan anders" (Luis 2007) en Fortui vindt de zinnen ook moeizaam geformuleerd (Fortui 2007).

Een andere recensent schrijft dat je Palmens roman alleen kan lezen als je Mulischs *De ontdekking van de hemel*¹²⁸ en tegelijkertijd ook de Amsterdamse grachtengordel kent (Etty 2007). Anders kan je deze roman niet begrijpen. Etty benadrukt dat er meerdere overeenkomsten bestaan tussen deze romans. Bijvoorbeeld de parallel tussen personages Quint en Quinten (in *De ontdekking van de hemel*) of schaker Otto Griffioen en Onno bij Mulisch is meer dan opvallend (ibid). In beide romans is onduidelijk wie de vader van Quint

¹²⁷ Jansen probeert ook een positieve kant daarvan te vinden, ze zegt: "Het beste dat Schat nu kan overkomen is dat hij, net als Salieri na de film *Amadeus*, opeens hot wordt, dat iedereen zijn muziek wil horen en naar zijn opera's wil" (Jansen 2007).

¹²⁸ Lucifer uit dit boek gaat een pact met Francis Bacon aan, zodat hij de hemel kan ontdekken en vervolgens vernietigen (Etty 2007).

of Quinten is en beiden vervullen in de roman een rol van 'Jezus'¹²⁹ (Etty 2007).

10. Ontstaansgeschiedenis van *Lucifer*

Palmen zegt na voltooiing van haar zesde roman geheel bezeten te zijn door dit verhaal en ook behoorlijk vermoeid (De Jonge 2007). "Ik heb op de rand van de afgrond gelopen voor dit boek", zegt zij en ze is ook mager geworden door het intensieve werk aan haar roman

¹²⁹ Etty beschouwt Quint als Jesus voor Lucas, Quinten is volgens haar 'een van afgezant God' die een speciale taak op aarde heeft, en daarom ook in bepaalde mate een Jezus (Etty 2007).

(ibid). Volgens Spijkers (Knipsels NRC) is zij met deze roman een nieuwe richting in haar carrière ingeslagen.

Alles is met één zin in de rouwadvertentie van Marina Schapers begonnen. Ze was daardoor gefascineerd en ook al kende ze Peter Schat niet, ze besloot er later een roman over te schrijven. "Onze mooie wilde vogel is weggevlogen" (Knols 2007), klonk de zin die ze in haar roman veranderde in "Onze engel is gevallen" (Palmen 2007a: 14). Zo begon ze aan een onderzoek naar de verhouding tussen Marina Schapers en Peter Schat en naar de componist Peter Schat. "Hem niet lezen, beluisteren, interpreteren en fictionaliseren staat voor mij gelijk aan doodzwijgen", zegt Palmen (Palmen 2007b).

Palmen ziet haar roman echter als fictie waarin ze heel gedetailleerd alle informatie verzamelt over dit stel. Ze besteedt veel aandacht aan de muzikale ontwikkeling van Lucas, culturele gebeurtenissen van die tijd en de Herenclub rond Harry Mulisch.¹³⁰ Veel critici verwijten Palmen "dat zij zich tot spreekbuis maakt van de Herenclub ten koste van Peter Schat" (Etty 2007). Aan de andere kant is er de uitleg mogelijk dat zij juist Schat verdedigt, iedereen heeft toch recht op verandering van zijn standpunt (ibid). Palmen blijkt neutraal te zijn en het zijn vooral de critici die het niet eens kunnen worden of Lucas als verrader en moordenaar door Palmen wordt beschreven of niet.

Palmen heeft eigen regels voor haar roman geschapen. "De grenzen van de roman Lucifer worden gevormd door de titel, de aanduiding van het genre, het motto, het nawoord en een literatuurlijst. Grenzen werken mee aan de betekenis" (Palmen 2007b). Wat de zogenaamde moralistische kritiek bekritiseert, is meestal alleen daardoor veroorzaakt dat deze critici deze grenzen niet willen accepteren (ibid). Palmen houdt niet zo veel van de benaming 'sleutelroman' voor *Lucifer*. Als men haar roman zo noemt heeft men blijkbaar niet begrepen dat het om een roman gaat, een roman waar plaats is voor fictie. Haar roman is geen documentair verslag (ibid).

¹³⁰ Toen men Mulisch vroeg wat hij over de roman denkt zegt hij de roman niet te hebben gelezen. "Ik wil me niet 'medevrantwoordelijk voelen voor het boek'" (Knipsels NRC).

11. Conclusie

In mijn scriptie heb ik aandacht besteed aan het motief 'Lucifer' in de Nederlandse letterkunde. In mijn analyse ga ik vooral van twee bronnen uit: de tragedie *Lucifer* van Joost van den Vondel (1654) en de roman *Lucifer* van Connie Palmen (2007). Om het motief te kunnen bestuderen heb ik een inleidend hoofdstuk over Vondels *Lucifer* en de complete

analyse van Palmens *Lucifer* naar Literair Mechaniek bewerkt.

Uit deze twee grote hoofdstukken bleek dat Vondels *Lucifer* een belangrijke inspiratiebron voor Palmen was. Ik probeerde in mijn scriptie de overeenkomsten tussen deze twee boeken te bestuderen: niet alleen formele, maar ook inhoudelijke.

Palmen heeft voor haar roman een luciferiaans personage gevonden, de Nederlandse componist Peter Schat (in de roman Lucas Loos genoemd). Het lot van de twee hoofdpersonages, Lucas Loos en Lucifer, blijkt in enige opzichten gelijk te zijn. Beide helden zijn succesvol en bekleden een hoge positie, maar beide beleven een grote val en hun ondergang nadert.

Ze hebben beiden iemand verraden, Lucas zijn vrienden en Lucifer God. Beide dragen ook een bepaalde mate van schuld: Lucifer heeft de engelen tegen God opgehitst en geleid en Lucas blijkt schuldig te zijn aan het ongelukkige leven van zijn vrouw, die uiteindelijk onder onduidelijke omstandigheden verongelukte. Of Lucas daaraan ook schuld heeft is niet bewezen, maar zijn egocentrisme en trots spelen zeker een belangrijke rol.

Ook wat de opbouw betreft vertonen beide boeken een paar overeenkomsten. De roman van Palmen is in vijf bedrijven verdeeld en de ontwikkeling van de handeling wordt door de ontwikkeling van de tragedie geïnspireerd.

Connie Palmen houdt zich echter niet alleen met archetype Lucifer bezig, maar ze beschrijft in haar roman ook de Amsterdamse grachtengordel. Ze laat zich in haar roman inspireren door bestaande musici en kunstenaars. Heel vaak bespreekt ze ook musici of dichters, die heel belangrijk zijn of waren voor de literair- en muziekwereld. Haar roman is dus onder andere ook een cultuurhistorisch opstel.

Haar roman kan als een thriller beschouwd worden, maar veel lezers beschouwen deze roman vooral als een verslag van het leven van de bekende musicus Peter Schat. Ook daarom zijn de meeste recensies negatief, men gelooft dat er een karaktermoord is gepleegd. Palmen zegt nergens expliciet of hij schuldig aan de dood van zijn vrouw was, maar ze biedt mogelijke argumenten en geeft toelichting van zijn leven.

Deze roman wemelt van filosofische gedachten van Connie Palmen en is op bepaalde mate ook autobiografisch. Een belangrijk thema is de kwestie of een roman op werkelijkheid gebaseerd moet worden, of pure fictie kan zijn. De grens tussen fictie en werkelijkheid is bij Palmen heel vaag en haar roman is geen oplossing voor de vraag of Peter Schat schuldig of onschuldig is aan de dood van zijn vrouw.

12.Samenvatting

Mijn eindschrift *Het motief 'Lucifer' in de roman Lucifer van Connie Palmen* besteedt aandacht aan twee Nederlandse literaire werken: de tragedie *Lucifer* van Joost van den Vondel (1654) en de roman *Lucifer* van Connie Palmen (2007).

Vondels treurspel is gebaseerd op het Bijbelboek Genesis. Volgens enkele interpretaties van de Bijbel is Lucifer in opstand gekomen tegen God nadat hij te horen kreeg dat het mensdom werd geschapen. Hij beschouwde mensen als bedreiging van het engelendom en verstoring van de natuurlijke orde en geloofde door de opstand God te kunnen beschermen. Deze fatale vergissing leidde echter tot verdeling van het engelendom en grote slag, waarin de Luciferisten hebben verloren. Lucifer werd vervolgens uit de hemel verdreven. Op aarde wraakt hij zich op de mensen door Eva te verleiden om een appel van de boom van de kennis te eten.

Connie Palmen liet zich door Vondels tragedie inspireren: vooral door het hoofdpersonage Lucifer en de opbouw van de klassieke, Aristotelische tragedie. Deze opbouw wordt in de roman in grote mate gehandhaafd.

Palmes liet zich ook door de Amsterdamse grachtengordel van de jaren zestig tot negentig inspireren. In de roman wemelt het van de personages die geïnspireerd zijn door bekende musici en kunstenaars. Palmes roman is dus niet alleen een thrillerachtig, detectief verhaal (Loos' vrouw is onder onduidelijke omstandigheden verongelukt), maar ook een verslag van het Nederlandse culturele milieu, vooral het leven en oeuvre van Peter Schat.

Palmes heeft met haar roman veel kritiek gekregen, omdat men gelooft, dat ze karaktermoord heeft gepleegd op Peter Schat, een Nederlandse componist die in de roman als Lucas Loos gestalte kreeg. De roman blijkt zich echter op de vage grens tussen fictie en werkelijkheid te bewegen en de kernvraag, of Peter Schat zijn vrouw, Marina Schapers, heeft vermoord, blijft onbeantwoord.

Het is Palmes gelukt om in deze roman autobiografische gedachten te stoppen, ze bestudeert veelvuldig de verhouding man-vrouw, houdt zich met motieven zoals schuld en verraad bezig en bewijst in de roman haar uitstekende kennis van verschillende vakken, vooral muziek en literatuur.

Ik heb mij in mijn scriptie vooral op Palmes roman geconcentreerd en kwam tot de conclusie dat Lucas Loos, het hoofdpersonage van Palmes roman, veel overeenkomsten met de gevallen engel Lucifer vertoont. Lucas Loos is dus de centrale Lucifer in Palmes roman.

13. Summary

My final thesis *The motif of 'Lucifer' in the novel Lucifer by Connie Palmen* discusses two important Dutch literary works: the tragedy *Lucifer* by Joost van den Vondel (1654) and the novel *Lucifer* by Connie Palmen (2007).

Vondel's tragedy is inspired by the Book of Genesis. According to some particular

interpretations of the Bible the angel Lucifer organised a rebellion against God after hearing about creation of mankind. He considered humans as a threat for both heaven and the angels living in there. He believed that through the birth of humans the given order in heaven could have been disturbed. This fatal mistake led to a division of the angels and resulted in an immense battle in which Lucifer and his followers were defeated. As a result Lucifer was expelled from heaven. As revenge he managed to manipulate Eve in the Eden into eating the forbidden fruit from the Tree of Knowledge of Good and Evil.

The main character of this famous tragedy, Lucifer, inspired Connie Palmen to write a novel with a structure of a classical, Aristotle tragedy. She was also inspired by many Dutch celebrities and important events starting in the sixties, at latest in the nineties in Amsterdam. Her novel is therefore not only a great thriller and detective story (the wife of the main character perished under mysterious circumstances), but also a great document describing not only the life and work of famous Dutch composer Peter Schat (in the novel Lucas Loos), but also other significant composers and artists.

The reaction of the critics was mainly negative, because they claimed that Palmen discredited the composer by accusing him of murdering his wife. The novel is namely based on fiction and also reality, but the border between them seems uncertain. This border is the main topic of the novel, together with the issue whether Schat murdered his wife, Marina Schapers. However, the second question remains unanswered.

Palmen managed – as usually - to place her own opinions and ideas in the novel. She discusses the relation between man and woman and such motifs as for example blame or betrayal. She also proves her perfect knowledge of many subjects, as for example music, literature or philosophy.

In my thesis I have focused primarily on the novel written by Palmen and concluded that the main characters of both literary works have much in common. After all, it was Lucas Loos's main Lucifer-character Vondel and his tragedy which inspired Connie Palmen to write her own book.

14. Resumé

V mé diplomové práci Motiv 'Lucifera' v románu *Lucifer* od Connie Palmen se zabývám dvěma významnými díly z nizozemské literatury. Prvním je tragédie Joosta van den Vondela, *Lucifer* (1654) a druhým je román *Lucifer* od současné autorky Connie Palmen.

Vondelova tragédie vychází z knihy Genesis. Podle některých interpretací Bible se

anděl Lucifer vzbouřil proti Bohu poté, co se dozvěděl o stvoření lidstva. Považoval lidsvo za hrozbu pro zaběhnutý řád v nebi a bál se, že by lidé mohli zaujmout místo andělů, čímž by andělé přišli o své postavení. Tento jeho omyl vedl k bitvě, ve které se proti sobě postavily dvě skupiny andělů a ve které Lucifer s jeho přívrženci prohrál. Za trest byl Lucifer vyhnán z nebe a na zemi se pomstil na lidech: Eva na jeho popud odolala pokušení a snědla jablko ze stromu poznání.

Connie Palmen se inspirovala hlavní postavou této tragédie a napsala román se strukturou aristotelovské tragédie. Jako další inspirace jí ovšem posloužila také nizozemská kulturní scéna šedesátých až devadesátých let. Tento román je tedy nejen napínavým a detektivním příběhem (žena hlavního hrdiny tragicky zahynula za záhadných okolností), ale také jakýmsi dokumentem o životě a díle slavného nizozemského skladatele Petera Schata (v románu Lucas Loos) a jiných významných spisovatelů či skladatelů.

Přijetí tohoto románu bylo převážně negativní, protože se spousta kritiků domnívá, že Palmen poškodila jméno Schata tím, že ho obviňuje z vraždy své manželky. Tento román se ale pohybuje na hranici fikce a skutečnosti a kde jedno začíná a druhé končí je nejasné. Právě tato hranice je spolu s otázkou, zda Schat zavraždil svou ženu (Marina Schapers), hlavním tématem románu *Lucifer*.

Palmen jako obvykle píše velmi autobiograficky a zabývá se tématy jako jsou vztah muže a ženy nebo otázkou viny a zrady. Zároveň prokázala skvělou znalost i v oblasti hudby, literatury a filozofie.

Ve své diplomové práci jsem se zaměřila především na román současné autorky Connie Palmen a dospěla jsem k závěru, že hrdinové obou těchto děl mají mnohé společné. Vondelova tragédie by se tedy určitě dala označit jako důležitá inspirace pro Connie Palmen.

15. Bibliografie

- Beets, N. : 'Vondels Lucifer'. In: *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied II*. Haarlem, Erven F. Bohn, 1864.
- Boven, E. van, Dorleijn, G.: *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en*

gedichten. Coutinho, Bussum 2003. 2e, herziene druk.

- Braak, M. ter, 'Vondel'. In: *Verzameld werk. Deel 4* (1951). Gebruik gemaakt van het stuk: *Lucifer*, blz. 728-731. Beschikbaar op www.dbnl.org.
- Etty, E.: 'Palmen geeft Schat zijn hemel terug'. In: NRC Handelsblad, 30 maart 2007.
- Fortui, A.: 'Het toeval is niets voor een schrijver'. In: NRC Handelsblad, 16 maart 2007.
- Goosen, L., *Van Andreas tot Zacheüs : thema's uit het Nieuwe Testament en de apocriefe literatuur in religie en kunsten*. Nijmegen, SUN, 1999. 3e uitgave.
- Gorp, H. van; Ghesquiere, R.; Delabastita, D.: *Lexicon van literaire termen*. Martinus Nijhoff, 1998. 7de, herziene druk.
- Jansen, K.: 'Connie Palmen en de zaak Peter S.'. In: NRC Handelsblad, 23 maart 2007.
- De Jonge, S.: 'Ik wil nooit meer die zelfhaat'. In: Humo, 20 maart 2007. Op: LiteRom.
- King, P., 'Vondels Lucifer. Een mislukt theologisch toneelstuk'. In: *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979). Samengesteld door E.K. Grootes en S.F. Witstein. Beschikbaar op: www.dbnl.org.
- Kist, R.: 'Uw roman is mislukt, mislukt! Connie Palmen geeft geen krimp bij de verdediging van haar omstreden 'Lucifer''. In: NRC Handelsblad, 4 maart 2007.
- Knols, K.: 'Afscheid van de ontremde staat'. In: De Volkskrant, 3 maart 2007. Uit: LiteRom.
- Konst, J., *Het goet of quaet te kiezen. De rol van de vrije wil in Vondels Lucifer, Adam in Ballingschap en Noah* (1997). Gebruik gemaakt van hoofdstukken: 'Lucifer, Excurs: géén predestinatie in Lucifer, Conclusie'. Beschikbaar op: www.dbnl.org.
- Luis, J.: 'Geen man om van te houden'. In: NRC Handelsblad, 2 maart 2007.
- Palmen, C., *Lucifer*. Prometheus Amsterdam 2007a. 3e druk.
- Palmen, C.: 'Sympathie voor de duivel. Palmen over haar roman: schatplichtig aan Vondel, schatplichtig aan Schat'. In: NRC Handelsblad, 6 april 2007b.
- Sanders, S.: 'Palmens Schat (3)'. In: Vrij Nederland, 17 april 2007.
- Smit, W.A.P., 'Hoofdstuk II Lucifer 1654'. In: *Van Pascha tot Noah. Deel 2: Salomon -*

Koning Edipus (1959). Beschikbaar op www.dbnl.org.

- Vondel, J. van den, *Lucifer, Adam in ballingschap, Noah*. Delta, uitgeverij Bert Bakker. Amsterdam 2004, bezorgd door Riet Schenkenveld- van der Dussen.
- Knipsels uit kranten, 'Het product Palmen'. In: *HP/De Tijd*, 9 maart 2007. Op: LiteRom.

Woordenboeken

- Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Van Dale Lexicografie Utrecht / Amsterdam 1992, 12de uitgave.
- Hrnčířová, Z.; Čermák, F., *Nederlands – Tsjechisch woordenboek*. Leda, Voznice 2000. 1e druk.
- Máčelová – van den Broecke, E.; Spěváková, D., *Woordenboek Tsjechisch Nederlands*. Leda, Voznice 2005. 1e druk.

Websites

www.wikipedia.org

www.peterschat.nl

www.nrc.nl/kunst